

FENYVESI OTTÓ

Mély vizek, magas hegyek

(River deep, mountain high) – Utazás a Miljacka, a Drina, a Radika és a Vardar folyókhoz, valamint az Ohridi-tóhoz

Kovács Endre emlékére

„A helyeken, amiket nem ismerünk, van néha valami.”
(Henri Michaux: *Ecuador – útinapló*)

I. FEJEZET

BÖLÉNYMÁJ HELYETT KORPALEVES

1.

GéGével hosszú évek óta Boszniába készültünk, mert sugallatomra elolvasta a Nobel-díjas Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regényét. Többször indítványozta, hogy menjünk el a boszniai Višegradba, nézzük meg a hidat. Többéves halasztás után, 2018 tavaszán nekivágtunk.

Mivel a regényről és szándékunkról más veszprémi barátoknak is mesélt, ezért ők is kedvet kaptak az utazáshoz. Lévén hat hely a kisbuszban, hatfős csapat szerveződött (Gáspár Gábor, azaz GéGé, Porga Gyula, Korbély Barnabás, Kovács Endre, Molnár Sándor és én). Az utazás további helyszínekkel bővült: Szarajevó, Višegrad, Kruja (Albánia), Ohrid, Rostuša (Nyugat-Macedónia) és Szkopje.

Öt nap, négy éjszaka. De én valahogy úgy éreztem, sokkal tovább fog tartani. Mintha világgá mennénk kicsit. Ehhez képest szépen megterveztünk mindent. A szállásokat előre lefoglaltuk: Bosanska Ruža (Szarajevó), Rooms Emiliano (Kruja), City Palace Hotel (Ohrid), Hostel 42 (Szkopje).

Az élet egy road movie. Az Úr kegyelme legyen velünk!

2.

Bölnymáj helyett korpaleves. Az élet egy road-movie. Felettébb izgalmas ki-mozdulni a megszokott mintákból. Egyik helyről eljutni egy másikra. Úton lenni, keresni valamit. Úton lenni a nyitottságot jelenti.

Ismeretlen szituációkba kerülni. Találkozni ismeretlen emberekkel, nyelvekkel, kultúrákkal, régiókkal, városokkal. Túllépni a félelmeken.

Mert az utazás végső soron az önmegismerés útja. Meditáció. Persze más is.

Az örök utazók: nomádok.

A *nomasz* görög szó – legelőkeresőt jelent.

Az emberiség nomádjait a körülmények kényszerítették arra, hogy letelepedjenek. „Bölnymáj helyett korpalevest egyenek” – írja Vilém Flusser (1920–1991, Prágában született filozófus) *Nomádok* című művében.

A nomádok, legyenek gyűjtögetők, pásztorok vagy posztmodernnek, bonyolult emberek. Tapasztalatszerző vándorok.

Régészetileg szólva: a földművelők konyhai hulladékon ülnek, a pásztorok pedig utakon vándorolnak. A földművesek birtokolják a hulladékot, a pásztorok szétszórják a konyhai hulladékot az utak, ösvények mentén.

FENYVESI OTTÓ (1954) Lovas

WROBEL PÉTER, „Hangya” / Jelek-sorozat, 2019–21, akril, kollázs, ofszet papír, (9x) 45x35,5 cm ▼

A nomád, az utazó ember, mint a gyermek szüleitől, elszakad a megszo-
kottól, megtanulja elveszteni tulajdonát, szülőföldjét, kötöttségeit. Helyettük
elnyeri a szabadságot. A boldog élethez kevés dolog kell, ezt tudták a sze-
génységet vállaló szerzetesek, akik mindig úton voltak. Csak az Istennek és a
jelen pillanatának éltek.

Van a Föld mint abszolút horizont, van az ember mint a világ utasa, mint a
világtér bejárására, elfoglalására rendeltetett tudatos nomád élőlény, aki szá-
mára a helyváltogatás, az utazás varázslatos váratlansága kihívást jelent. Is-
meretlen tájak, térszerkezetek, formák, tárgyak várják.

Céltalan csavargás, barangolás. Kaland.

Nomádok és letelepedettek között mindig tapasztalható némi ellentét.

Nomádok, akik mindenhol otthon vannak, lesznek. Másfelől pedig sehol
sincsnek otthon.

Bizonytalan helyzetűek. Egyszerre szegények és gazdagok.

A nomád közlekedik. Vannak különböző sebességfokozatok.

Van, aki gyorsvonaton vagy repülőgépen éli le a fél életét.

Az élet egy road movie.

Az utak átmenet nélkül torlódnak egymásba.

Egymásba hálózva: ösvények, földutak, autópályák, melyeken el kell in-
dulni.

Mindenkinek a saját útját kell járni, akkor is, ha a többség kiiktatja a ka-
kukk fészke fölé szálló különcöket.

3.

A nappalok és éjszakák átmenet nélkül torlódtak egymásba.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen.

Az ember reggel, mikor frissen, ereje teljében útnak indul, érdeklődve te-
kinget a tovasuhanó tájra, feje alvástól tiszta, a levegő friss, hűvös, akár a szí-
nek és a formák is. Minél tovább utazol, annál kevésbé tudod felfogni és meg-
különböztetni a látottakat, az utazás végén már közönyös és fáradt leszel.

Az emlékezet fáradtsága. A felejtés folyamata felgyorsul. Egyre kevésbé
emlékezünk dolgokra, eseményekre. Az ember elérte azt a sebességet, ame-
lyik jóval meghaladja saját információfelfogó, döntéshozó képességének se-
bességét – írja Paul Virilio (1932–2018 francia urbanista, esztéta-filozófus).

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen.
Száguldás az aszfalton, találkozás millió bogárral, madárral, macskával, ku-
tyával, akik láttak bennünket elsuhanni. És az út menti porban fuldokló fűszá-
lak, bozótok. Minden, aminek közelében elhaladunk.

Henri Michaux írja dél-amerikai útinaplójában: „Ki beszélhet most illen-
dően egy cserjéről?”

Hálatlanság lenne, ha nem említenénk meg őket.

Az autó kerekei, a gumibroncsok röpitenek bennünket.

Több mint kétezer kilométer összesen – oda-vissza.

Isten tudja, mit gondoltak rólunk az út menti fűszálak, cserjék, bogarak.

Gondolt-e valaki valamit is rólunk?

Az élet egy road movie.

4.

A nappalok és éjszakák átmenet nélkül torlódnak egymásba. Az út egyre csak
kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen. Elindulni valahonnan,
azt remélve, hogy valahova megérkezünk. A káosz elől menekülő ember, a
modern létállapot kalandja.

Tudjuk, az út csak metafora: tudatfolyam, belső monológok sorozata, mint az *Ulysses*. James Joyce regénye, melynek tere nem eukleidészi tér.

Az ég kaptárából méh röppen elénk, nézzük a betonutat, az útra festett csikokat, az út menti táblákat, folyókat, nyárfákat, a földig érő lombokat, házakat, a réseken át a Balkán távoli hegyeit.

Minden csak töredékes lehet, de fel kell fűzni a dolgokat, eseményeket, mint a gyöngysort. Életem során sokat gondoltam Andrej Tarkovszkij orosz filmrendező 1980-as filmjének hőisére, a Sztalkerra, a tiltott tájon (a zónában) másokat kalauzoló, szent félkegyelműre. Cikázom a jelenben, kicsit vissza a múltba, majd utalok kicsit előre a jövőbe, zene nélkül hosszú lesz az út.

Az utazó ember körül állandóan zaj van. Ismétlődő, ritmikus folyamatok. Mert az emberi élet alapvibrációja a folytonos pulzálás.

Aztán kiderül, hogy az útra előkészített zenék nem játszhatók le a kisbusz ketyűjéről, mivel nem jó formátumban lettek lementve, vagy mert a CD-k nem eredetiek. Hiányozni fognak a gitár-riffek.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen. Mekkora a maximális sebesség, ami fölött elveszítjük a fonalat? Az óra egyenletesen jár, és sohasem áll vissza. Az idő a „történeti tudat” ideje. Az idő lehetőség.

Minden ismétlődik. Az örök visszatérésben a vándorlást, az ingázást, a „tapasztalást” éljük meg.

Mert mindenki lát a világban, de vannak, akik maradandó emléket tudnak állítani világfelfedező élményeiknek. Nem földrészeket fedeznek fel, csak esetleg egy furcsán ismeretlen fát, sose hallott távoli folyót, s a folyó partján egy ismeretlen embert. Voltak/vannak nagy példaképek:

Kassák Lajos gyalog tette meg a Budapest–Párizs közötti utat. Paul Gauguin Tahitira menekült a civilizáció elől.

Blaise Cendrars hosszában átvonatozta Szibériát, aztán meg eljutott a Panama-csatornáig, ahol Henri Michaux is megfordult, amikor Dél-Amerikába, Ecuadorba igyekezett. Michaux 1927-es útinaplója abszolút alpmű, nem a kényelemhez szokott, hétköznapi turistáknak szól. Michaux Amszterdamban szállt fel a Boskoop fedélzetére, hogy áthajózzon az Atlanti-óceánon Panamáig, ahonnan Guayaquilbe mentek tovább, és lejegyezze tapasztalait.

André Gide *Kongói napló* című műve más tészta. Inkább antropológiai alapvetés Nigel Barley *Egy zöldfülű antropológus kalandjai* című „afrikai tapasztalatokat összegező” művéhez.

Mindig is imádtam a földrajzot, különösen gimnazista koromban. Talán hiányos szerb-horvát nyelvtudásom miatt nem mertem bevállalni a felsőfokú földrajzi tanulmányokat? Kamaszként nagy hatással volt rám Zuko Džumhur, a nagyszerű bosnyák csavargó, aki mindig érdekes helyekre kalauzolta el a tévénezőket. Különleges, senki másra nem jellemző műsorokat, útifilmeket csinált. Džumhur lazán bebarangolta a régi Jugoszlávia tájait. Húsz-harminc percben sikerült felvillantania a hely szellemét.

A vajdasági magyarok közül legjobban Sáfrány Imre *Várnak az apostolok* (1971), valamint *Menetelés* (1972) című könyveit szerettem, melyekben párizsi, olaszországi és adriai utazásairól számolt be.

Az apró részletekből áll össze a teljes világ. A majdnem teljes.

5.

Azt olvastam valahol: korunk művészete nem a jelentés, hanem a jelenlét felé halad.

A nappalok és éjszakák átmenet nélkül torlódnak egymásba.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen.

Az élet egy road movie. Az Úr kegyelme legyen velünk!

II. FEJEZET

A BALKÁN RÓL SZÓLVÁ

1.

Minden más, mint máshol. Ez a Balkán. Vérrel áztatott, fekete félsziget, ahol uralkodókat, államférfiakat öltek még a 20. században is, gyakoriak az erőfitogtató háborúk, a gyilkosságok, Európa legnyomasztóbb álmainak, rémálmainak helyszíne. Az embernek valamiért az az érzése, hogy a Balkán fenyegetően várja azokat, akik átmerészkednek az Alpokon.

A Balkán feneketlen kút, elhanyagolt hátsó kert. Előszóretettel nevezik lóporos hordónak a nacionalisták és a vérbosszúra szomjazó törzsek ivadékai miatt.

Winston Churchill angol politikus szerint a Balkán több történelmet termel, mint amit meg tud emészteni. Otto von Bismarck német államférfi többre tartotta egy pomerániai gránátos életét, mint a Balkánt.

Európa egyik legváltozatosabb tere: Délkelet-Európa.

A kutya se olvassa az esetleges történelmi tanulságok szakirodalmát. Egymás szépirodalmát se nagyon.

Alig tapasztalható érdeklődés egymás megértése iránt.

Olvasatlan könyvek, művek tömkelege. Belőlük talán komplexebb válasszokat kapnánk. Nem csak közhelyeket. Bár a közhelyek mindig blikkfangsabbak, mint például, hogy a „Balkánon nagyobb kanállal esznek, de inkább kézzel, erősebb italokat isznak, főleg pálinkát, hangosabban nevetnek, előbb ütnek, még előbb szúrnak, és sietve távoznak, ha bajba keverednek. És mindig dugnak, férfiak nőket.”

A balkáni mítoszok termelése iparszerűen folyik a megalapozott feltárási szándék helyett. Évszázadokra visszanyúló, vég nélküli sérelmek diskurzusa. Vakság, önös huzakodás, oktan vagy nagyon is megalapozott düh. Körkörös gyűlölet. Sovinizmus.

2.

A Balkán bizonytalan, veszélyeztetett térség, ahol a mitológia irányítja a történelmet, ahol az európai civilizáció szemszögéből nézve egzotikus népek élnek, akik számára a vér és az összetartozás jelenti a legfőbb értékeket, és ahol akármikor kipattanhat egy-egy fegyveres összecsapás vagy vallásháború.

És miféle földrajzi nevek szerepelnek ezen a térképen? Szerbia, Vajdaság, Koszovó, Bosznia, Hercegovina, Szlavónia, Szlovénia, Dalmácia, Albánia, Macedónia, Montenegró, Bulgária, Transzsilvánia, Románia, Moldávia. Milyen nyelveket beszélnek ott? Miféle istenekhez és szentekhez imádkoznak ezek a katolikusok, muszlimok, ortodoxok, szefárdok, unitáriusok, protestánsok? Korábban egyébként mintha mindannyian kommunisták lettek volna. A geopolitikai tér is bizonytalan. Mit jelent Nagy-Szerbia, Nagy-Albánia, Nagy-Magyarország, Nagy-Románia, és hova tűnt Jugoszlávia?

A délszláv államszövetség meghatározó szerepet játszott családom életében. Nagyszüleim: Fenyvesi Sándor (1908–1972) és Deák Erzsébet (1907–2000), Balassa Gellért (1901–1973) és Varga Mária (1906–1986) a Nagy-Magyarországon születtek, anélkül, hogy helyet változtattak volna, a Szerb–horvát–szlovén Királyságba kerültek, majd Jugoszláviában éltek, és volt, aki közülük Szerbiában halt meg.

Az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolása után, 1918-ban létrejött egy új állam a Balkánon: a „Szerb–horvát–szlovén Királyság”. A megalakuláskor és a felbomláskor is ez a három nemzet volt a főszereplője a délszláv drámá-

nak. Ez a három nemzet volt képes arra, hogy már a Monarchia fennállása idején megfogalmazzák nemzeti programjaikat. E három nemzet politikusai alapították meg Jugoszláviát.

A horvátok soraiból kerültek ki az illírismus, később a jugoszláv gondolat legnagyobb ideológusai: Ljudevit Gaj (1809–1872) és Josip Juraj Štrossmayer (1815–1905) diakovári püspök. Ennek az volt az oka, hogy a tizenkilencedik századi nemzeti ébredés igen nehéz helyzetben találta ezt a régi, középkori nemzetet. A horvát állam mint a Magyar Szent Korona része ugyan meg tudta őrizni autonómiáját a Habsburg Birodalmon belül, például a horvát parlamentet – a szábort. A horvát etnikai terület azonban szét volt szabdalva Horvát-Szlavónia, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina és a katonai határvidék között. Szemben a horvátokkal, a szerbeknek csak egyetlen nemzeti programjuk volt: létrehozni Nagy-Szerbiát, melynek határai magukban foglalnának minden területet, ahol szerbek élnek. Az 1918-as genfi egyezményben a szerbek látszólag elfogadták az új délszláv állam laza, konföderációs berendezkedését. Azonban az erőszakos Nikola Pašić miniszterelnök által vezetett szerb kormány egy pillanatil sem gondolta ezt komolyan. A szerbek, akiknek már volt saját államuk, hadseregük és dinasztijuk, behozhatatlan erőfölénybe kerültek a velük egy államba került társnemzetekkel szemben. 1918 és 1920 között a belgrádi kormány katonai erővel verte le a mohó szerb berendezkedés elleni helyi megmozdulásokat, mint például a horvát parasztok felkelését. Az új pénz bevezetésével óriási veszteség érte a volt osztrák–magyar területeken élő lakosságot. Ezzel a lépéssel megkezdődött a tőke átszivattyúzása a fejlettebb nyugati területekről Szerbia irányába. E folyamat végigkísérte Jugoszlávia fennállásának hetvenéves történetét, és végül felbomlásának egyik fő oka lett. Az ország belső helyzete nem konszolidálódott. Politikai gyilkosságok lettek történelmének mérföldkövei. 1928-ban a Horvát Parasztpárt karizmatikus vezérével, Stepan Radićot a belgrádi parlamentben lőtte agyon egy montenegrói születésű szerb radikális. 1934-ben pedig a horvát nacionalisták végeztek Sándor királlyal Marseille-ben. Sem az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra, sem az 1939-ben tető alá hozott szerb–horvát kiegyezés nem hozta létre a kívánt nemzeti egységet.

A második világháború kezdetén a délszláv királyságban polgárháború bontakozott ki a horvát usztasák, a szerb csetnikek és a kommunista partizánok között. A háború áldozatainak jelentős része nem a külső betolakodók, hanem saját polgártársaik kezétől pusztult el, soha be nem gyógyuló sebeket okozva ezáltal e népek kollektív emlékezetében. A kommunista partizánok a gerilla-hadviselés révén nagy sikereket értek el főleg a boszniai hegyek között. Tito hadserege képes volt minden délszláv nemzet programjából beemelni valamit a sajátjába. Míg az egyszerű nacionalisták – a csetnikek és az usztasák – csak egy-egy nemzet érzelmeire apellálhattak, eltaszítva maguktól az összes többit, addig a kommunisták minden nemzetből toborozhattak híveket. Elsősorban az usztasák által veszélyeztetett horvátországi és a boszniai szerbeket. Azután horvátokat az Olaszország által megszállt Dalmáciából és a csetnikektől rettegő Hercegovinából. Szlovéneket, akiknek országát a Német Birodalom és a fasiszta Olaszország felosztotta egymás között. Bosnyákokat, akik a szerbek és horvátok között őrlődtek, s akiknek autonómiát ígértek. Végül macedónokat, akiknek elismerték különálló nemzeti mivoltukat.

A háború utáni szocialista Jugoszlávia konszolidáltabbnak tűnt, mint a háború előtti királyság. Az egypártrendszer segítette elleplezni a nemzeti konfliktusokat. Testvériség-egység volt a kulcsszó. Ráadásul 1948-ban Tito szakított Sztálinnal, úgyhogy a szovjet fenyegetés is segítette az ország egységének fenntartását. Mindezek ellenére az 1971. évi horvát válság szükségessé tette a szövetség reformját. Az 1974-es alkotmány megnövelte a hat köztársaság, valamint Szerbia két autonóm tartományának, a Vajdaságnak és Ko-

szovónak az önállóságát. Az új alkotmány bevezetése egybeesett a nyugati hittelek nagyarányú felvételével, így a hetvenes évtized a jugoszláviai népek életében a viszonylagos harmónia és jólét korszaka lett.

A Titónak tulajdonított „erős Jugoszlávia – gyenge Szerbia” elv alapján az 1974-es alkotmány elméletileg létrehozhatott volna valamifajta egyensúlyt Jugoszlávia népei között. Az alkotmány eredményeként azonban nem a nemzetek autonómiája, hanem a köztársasági pártapparátusok autonómiája jött létre. Míg a partizánháború alatt a kommunistáknak sikerült a délszláv nemzetek nacionalizmusait megszelídíteni, addig az öngazgatási modell következtében a helyi pártbürokráciák „nacionalizálták” a kommunizmust. Josip Broz Tito 1980-ban bekövetkezett halálával eltűnt az a karizmatikus vezető, aki ezt a túlbonyolított öngazgatói rendszert kormányozta.

A Szovjetunió összeomlásakor, 1990-ben már senki (Olaszország, Németország, Ausztria, Magyarország) nem veszélyeztette Szlovénia és Horvátország területi integritását. Jugoszlávia e két leggazdagabb köztársasága torkig volt már az agresszív, náluk szegényebb szerbekkel, akik egyfolytában szivattyúzták a náluk megtermelt pénzeket. A szlovének és horvátok hirtelen felfedezték csaknem elfelejtett katolikus, közép-európai, sőt Habsburg identitásukat, és kiváltak a délszláv föderációból. Az oroszbarát szerbek pedig erőszakos etnikai tisztogatásokba kezdtek Boszniában és Koszovóban. Persze a horvátok és a bosnyákok is.

Az 1999-es NATO-bombázások után a szerbek egyelőre meghátráltak. Egyetlen hadizsákmányuk maradt, a Vajdaság, ahol a délvidéki magyarok száma drasztikusan megcsappant.

3.

Ha valaki kelet felé hagyja el Bécset, akkor az évszázados előítéletek szerint „fekete lyukba” zuhan. Ezen még az se segít sokat, ha az Adria-tengerről veszik szemügyre ezt a területet, teszem azt, egy luxusjacht fedélzetéről. De még ennél is pompásabban fest egy repülőgépről. Persze ne legyünk álszentek, nem állíthatjuk, hogy Nyugat-Európa ősidők óta makulátlan terület, amelyet a gonosz soha nem érintett. A kisebb és nagyobb európai nemzetállamok mindegyike háborúban született.

Az elborzasztó népiirtások, véres polgárháborúk, forradalmak, kitelepítések és betelepítések során Európa „civilizáltak” nevezett része ugyanolyan „barbár időköt” élt meg, mint a Balkán. Igaz, hogy nem a 20. században.

A Google közel háromszázezer találatot ad ki a „balkanization” keresőszóra, a Wikipédia pedig megmagyarázza, hogy a balkanizálódás „geopolitikai kifejezés, amely eredetileg egy térség, egy ország rész vagy egy állam egymással ellenséges, az együttműködést kerülő egységekre vagy államokra való szét-töredezését jelenti”. A kifejezés a Balkán-félsziget huszadik századi konfliktusaiból ered. Az első balkanizálódást a balkáni háború (1912–1913) jelentette, a későbbi jugoszláviai háborúk pedig újra megerősítették a kifejezés érvényét. A balkanizálódást a dezintegrálódás leírására szokták használni.

4.

Európa legváltozatosabb tere: Délkelet-Európa.

A világ másképpen néz ki, ha szerbül gondolkodunk róla.

A világ másképpen néz ki, ha horvátul gondolkodunk róla.

A világ másképpen néz ki, ha szlovénul gondolkodunk róla.

A világ másképpen néz ki, ha bosnyákul gondolkodunk róla.

A világ másképpen néz ki, ha albánul gondolkodunk róla.

A világ másképpen néz ki, ha macedónul gondolkodunk róla.
 A világ másképpen néz ki, ha bolgárul gondolkodunk róla.
 A világ másképpen néz ki, ha románul gondolkodunk róla.
 A világ másképpen néz ki, ha magyarul gondolkodunk róla.

És akkor még nem említettük a líkai szerbeket, a jugoszlávokat, a koszovói albánokat, bunyevácokat, sokácokat, szlovákokat, ruszinokat. Sokáig sorolhatnánk még a variánsokat. Más mikrokultúra jellemzi például a vajdasági szerbeket, mint például a šumadijaikat vagy a Banja Luka-iakat.

A kulturális dimenziók mindig is magukon viselik a térbeliség nyomait. Centrum és periféria. Attól függ, honnan nézzük.

Különösen aktuális errefelé Bibó István *A Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című, 1946-ban megjelent tanulmánya, amelyben olyanokat olvashatunk, hogy:

„A meglevő vagy újonnan alakuló nemzetek kereteit új, igen nagy erejű tömegmozgalmak töltötték ki, s a hozzájuk fűződő érzelmeket új, igen nagy erejű tömegérzelmek teszik magukévá. Nem igaz, hogy a nemzet és nacionalizmus a francia forradalommal (a polgári forradalommal) született volna meg.
 [...]

Az átalakulás egyes nemzeteknél aránylag simán, másoknál robbanás-szerűen, ismét másoknál valóságos katasztrófasorozatok kapcsán zajlott le.

Megjelentek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint amelynek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása és a nemzeti nyelv értékelése.

Komoly egyesítő szándékok sokáig nem érvényesültek ebben a térségben. A nyelvi nacionalizmus speciális közép- és kelet-európai jelenség.

A nyelvi nacionalizmus uralkodóvá vált Közép- és Kelet-Európában, ennek következtében a nemzetek egymás közötti határai folyékonyvá váltak.

A nemzeti érzés, mint mindenütt a világon, nemcsak az embereknek egy bizonyos csoportját fűzi egymáshoz, hanem az embereknek bizonyos csoportját a lokalitásoknak, szent városoknak, történeti emlékeknek egy bizonyos területi egységéhez fűzi.

[...]

[A Balkánon] a nemzetek szomszédjaik túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó konfliktust, háborút okozott, amiből a nemzeti lét és a területi státusz még nagyobb bizonytalansága származott.

[...]

[A Balkánon] szerteburjánoztak a legzűrzavarosabb politikai filozófiák és a legotrombább politikai hazugságok. A területi státusz összezavarodása, a politikai kultúra deformálódása a legsúlyosabb következményekkel járt.

E terület politikai élete tele van kicsinyes és kibogozhatatlan érdekellentétekkel. Az itteni nemzetek úgyszólván az összes szomszédjukkal az állandó viszálykodás állapotában vannak. Mindezt tetézi a kisebbségi sérelmek kifogyhatatlan frazeológiája.

A kisebbségi lét sok esetben megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított létté válik, melyet egy remény kompenzál, a fajtestvérekkel való egyesülés reménye.”

Ilyeneket írt Bibó István *A Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányában. Errefelé felettebb aktuális gondolatok, hiszen állandó kilengés van a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között. Tartósan elviselhetetlen állapot.

5.

Udvarnál elhagyjuk Magyarországot, belépünk Horvátországra, Szlavóniába. Elsuhanunk Eszék és Diakóvár (Đakovo) mellett, Šamacnál átkelünk a Száva folyón, és megérkezünk Bosznia és Hercegovinába, amely két részre van osztva: a Boszniai Szerb Köztársaságra és a Bosznia-hercegovinai Föderációra. Irány: Modriča, Doboj, Zenica, Szarajevó. Egyik valóságból zuhanunk a másikba.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan velünk a Volkswagen. Van, aki sapkában, bőrkabátban, termoszsal érkezett. Termoszából szürcsölt kávé illata terjeng a kisbuszban.

Előkerülnek a hamuba sült pogácsák, a szalvétába csomagolt szendvicsek és főtt tojások. Whisky, pálinka. Öregszünk, erre a kis időre már csak a legjobb whiskyket érdemes inni: Jameson, Chivas Regal. És a legjobb barackpálinkát.

Kiszikkadt lelkünket az élet forrásához tereljük. Boldogan fecsegünk. Aki tud, viccet is mesél. Én csak nevetek, agyam egyetlen viccet sem tud megjegyezni. Endre, Gyula és Sanyi viszont elemében van. Boldogan nevetünk. Az élet egy csoda.

A zónában, csöndtől csöndig visz az út.

III. FEJEZET

RAMADÁN SZARAJEVÓBAN

1.

Szarajevóban a Bosanska Ruža (Boszniai Rózsa) nevű motelban szálltunk meg. Pár száz méterrel a Baščaršija, Szarajevó történelmi központja felett helyezkedik el. Kicsit furcsa, a szobákon nincsenek ablakok. Nappal is koromsötét van. Még a műezzin éneke sem hallatszik be.

Nem messze van onnan a Čemerlina utca, ahol a második világháború elején a világcsavargó Sinkó Ervin lakott feleségével, amíg tovább nem álltak Drvára, ahol Mici orvosként dolgozott. Legutóbbi könyvemben (*Halott vajdaságiakat olvasva*) van egy Sinkóék szarajevói tartózkodását megidéző részlet:

*„Szarajevó. Čemerlina ulica.
1940. január 14., vasárnap.
Háromnegyed nyolc.
Boldog ébredés Micivel.
Délelőtt kávéház. Újságok.
Két óra alatt egy évre elegendő
mérget olvas magába az ember:
Lengyelország, Palesztina, mintha
Abessínia el se veszett volna.
Otthonról csomag: kolbászsok, sütemény.*

•

*A kórturbánok olvadnak.
Druga ženska gimnazija.
Egy szarajevói könyvesboltban
Krúdy Gyula Aranykéz utcai szép napok*

*című (1916-os) könyve.
Otthonról lap.
Apuska beteg.
Jaj!"*

2.

Szarajevó ma újra muszlim város. A történelem átmenet nélkül torlódik egymásba. Szarajevót 1462 körül alapították a török hódítók. A hatalmas török birodalomban a 16–17. században gazdasági és kereskedelmi központ volt, ekkor élte fénykorát, kiváltságos helynek számított. Karavánok ezrei érkeztek és indultak innen kelet és nyugat felé. Még dubrovnikai katolikus kereskedők is építettek itt maguknak raktárakat.

Bosznia-Hercegovina több mint négy évszázad után az 1878-as berlini kongresszus határozata alapján a török birodalom fennhatósága alól az Osztrák–Magyar Monarchia ellenőrzése alá került. Ebben az időszakban nem a rombolás, hanem az építés, a fejlődés, az egymás iránti megbecsülésre és tiszteletre való törekvés volt jellemző. Szarajevóban egymástól pár száz méterre dzsámit, pravoszláv templomot, zsinagógát, katolikus katedrális és evangélikus templomot találhatunk, éppen ezért sokan vannak, akik a várost európai Jeruzsálemnek nevezik.

Szarajevó kb. négyszázezer lakosú, magas hegyekkel körbezárt város. Óriási völgyben fekszik, melyet öt hegység vesz körül: Bjelašnica (2067 m), Igman (1502 m), Jahorina (1913 m), Trebević (1627 m) és Treskavica (2088 m).

A várost kettészeli a keleti irányból nyugat felé folyó Miljacka, amelyen számtalan kecses híd ível át.

A 20. század történelme 1914-ben, Szarajevóban kezdődött, és 1996-ban (a város ostromának befejezése) ott zárult le.

Stefan Zweig német író a 20. század elején *A tegnap világa* című könyvében arról írt, hogy mennyire váratlanul érte a világot 1914-ben a szarajevói merénylet, amikor a szerb nacionalista diák, Gavrilo Princip megölte Ferenc Ferdinándot, az osztrák–magyar trónörökösöt, amiért a Monarchia hadat üzent Szerbiának, és elkezdődött az első világháború. Az utas az egyik realitásból a másikba zuhan.

A titói Jugoszláviában a hivatalos történetírás nemzeti-forradalmi tettként tartotta nyilván az eseményt, éppen ezért a jugoszláv időkben a merénylet közelében lévő hidat Principről nevezték el.

A délszláv állam fokozatos szétesésekor, Bosznia-Hercegovina függetlenségének kihirdetése után, 1992. április 5-én vette kezdetét Szarajevó szerb ostroma, amely 1996. február 29-ig tartott. Majdnem négy évig. A szerb katonaság körbezárta a települést, nem csekély szenvedést okozva a városban maradt civil lakosságnak. Csak egy szűk kijárat maradt nyugati irányba, amit a bosnyák–horvát federáció hadserege tartott ellenőrzés alatt. Ma már a Princip híd visszakapta a régi nevét. Újból Latin hídnak nevezik, és az újraaszfaltozás során még Princip lábnyomát is eltüntették a járdáról. Az utas az egyik realitásból a másikba zuhan.

3.

Ha Szarajevó, ha kortárs szépirodalom, akkor Mile Stojić, a Balkán legjobb költője. Gégé velem jön, a türbénél találkozunk Milével, aki elhozta legújabb (*Doći će drugi – Jönnek majd mások*) verseskönyvét.

MILE STOJIC
JÖNNEK MAJD MÁSOK

*Jönnek majd mások és azt mondják:
 mindent elhibáztatok.*

*Hídjaitokat
 elnyelték a folyók,
 útjaitok szakadékba vezetnek.*

*Templomaitok bordélyházak,
 szentjeitek haramiák.*

*Kenyeretek kőkemény,
 halaitok kígyók.*

*Lábbal tiportátok a becsületet,
 minden fogadalmatok árulás.*

*Nem lehet ezt így,
 nem mehet ez sokáig.*

*Szerelmetek önző,
 csak gyűlöletben bőkezű.*

*Jönnek majd mások és azt mondják:
 Tűnés, ne takarjátok
 el a csillagokat előlünk.*

*Húzzatok el a kiérdemelt
 nagy semmibe.*

(Fenyvesi Ottó fordítása)

Mile Stojic (1955, Dragićina) boszniai horvát költő,
 Sarajevóban él.

Miután szót váltunk közös dolgainkról és megkávézunk, Mile barátommal a Baščaršiján sétálunk, a történelmi orientális részben, a bazáron keresztül haladunk, az osztrák–magyar időkben épült főutca, Ferhadija irányába, amelyen csillogó-villogó, világmárkákat hirdető üzletek sorakoznak: Adidas, Armani, Benetton, Gucci és minden más. Ahogy a kapitalista világban kell.

Mile hirtelen megáll, és a földre mutat: van ott, az utca közepén egy vászvonat, ahol a „kultúrák találkoznak”, ahol összeér a Kelet a Monarchia eleganciájával. Egyet lépünk, és elhagyjuk a török bazárt, belépünk az osztrák–magyar világba. Vagy fordítva. – Sarajevónak van egy harmadik arca is, a második világháború után épült lakótelepek világa, a 20. századi szocialista, modern panelrengeteg, ahol több százezren élnek – mondja Mile. Külön kiemeli a Monarchia egykori pénzügyminisztere, Kállay Benjámint érdemeit, aki 1882-től húsz évig töltötte be a tartomány kormányzója tiszteletét. Elmondja, hogy Kállay megbecsülése a mai napig töretlen, érdemeit soha, senki nem vonta kétségbe. Elismeréssel beszélnek róla, külön méltatják azon törekvését, hogy az itt élő népek kölcsönös tiszteletben éljenek. Ő volt az, aki például bevezette a nőorvosok praktizálását, hogy a muzulmán nők is tudjanak vizsgálatokra menni.

Bosnyák történészek is kiemelik, hogy az országnak a legnagyobb előnye abból származott, hogy itt is meghonosították a Monarchia egész területén meglévő közigazgatást. Bevezették a telekkönyvi nyilvántartást, ami még a jelenkori privatizáció alapját is képezi, a városstruktúrát kerületekre osztották, emeletes bérházakat kezdtek építeni az addigi földszintes kis házak helyett. A Monarchia terve az volt, hogy Szarajevót a tartomány európai színvonalú fővárosává teszi, és ehhez nem kevés anyagi erőt is áldozott. Negyven év alatt a városban ötven középületet, hivatalokat, iskolákat és kórházakat építettek, megindult a villamosközlekedés, az áramszolgáltatás, a csatornázás, védőfallal erősítették meg a várost kettészelő és a nagy esőzésekkor rendszeresen elöntő Miljacka folyót, rakpartot építettek, gyárak, üzemek létesültek.

A turistáknak osztogatott mostani térképen látom, hogy ennek ellenére a Monarchia korát nem idézi egyetlen utca vagy tér elnevezése se. Azt is megfigyelem, hogy a Tito Marsall utca hirtelen átvált Mula Mustafa Bašeskijába. Ki lehetett az a Mula Mustafa? Ha Szarajevó 20. századi történelmét szeretnénk jobban ismerni, akkor el kell olvasni Ivo Andrić *Kisasszony* című regényét, valamint néhány kortárs szarajevói szépíró kötetét: Ozren Kebo *Szarajevó kezdőknek* (Sarajevo za početnike), Marko Vešović *Könnyű lovasság* (Poljska konjica) és Emir Suljagić *Képeslap a sírgödörből* (Razglednica iz groba).

4.

Ami nem változott, máig kis kávéházak (kafanák) és kézműves műhelyek határozzák meg a Baščaršija arcát. Bőrös és rezes mesterek kalapálnak az utcán, a műhelyek ajtajában, kínálják a portékájukat. A kafanák előtt apró asztaloknál dohányzó férfiak ülnek. Az itteni „európai” muzulmánok alkoholt is fogyasztanak. Az egyik kis kávézó és csevapsütöde a neves focista, Ferhatović nevét viseli, akinek főszerrelésével az FK Sarajevo megszerezte első jugoszláv bajnoki címét 1967-ben. A koševói olimpiai stadion is az ő nevét viseli. Asim Ferhatović a bosnyákok Puskás Öcsije.

Éppen a muzulmán böjti hónap, a ramadán ideje van. Az iszlám holdnaptár (rövidebb, mint a mi Gergely-naptárunk) kilencedik hónapjában a muszlimok napkeltétől napnyugtáig böjtölnek. Az iszlám hit szerint ilyenkor a pokol kapui zárva, a démonok le vannak láncolva, így ez a hónap a nélkülözések ellenére a béke és a szellemi megtisztulás időszaka. Mivel napközben nem szabad enniük, ezért este, sötétedés után ellepik a Baščaršija éttermeinek teraszait. Népes mohamedán családok vacsoráznak, a szülők körül rengeteg kisgyerek. Még este tizenegykor is óriási a sétáló-nézelődő-vacsorázó tömeg. De sok a turista is. A boszniai főváros kedvelt úti cél a nyugatiak és a kínaiak körében.

Gégé – mivel hasonlít Albert Einsteinre a loboncos fehér hajával és élénk tekintetével – nagy sikert arat, a turistalányok lépten-nyomon fényképezkedni akarnak vele, a fotósunkkal.

5.

Errefelé a szabad szerelemhez a hagyományok szerint csak a férfiaknak van joguk. A szép szarajevói nők az egykori háremhölgyek leszármazottai, az *Ezeregyéjszaka* hercegnői. Arcukon fátyol. Ruházatuk jellegzetes darabja még a dimije, a bugyogó és a sál. Ködfüggönybe burkolóznak ezzel a viselettel. Legalább százötven évet visszazuhantak az időben és szokásokban a legutóbbi balkáni háborúval. Persze a sétálóutcán látunk miniszoknyás, lengén öltözött modern nőket is.

Csapatunk a *Pod lipom* (Hársfa alatt) nevű étterem teraszán vacsorázik, ahol egykor Clinton amerikai elnök is vendég volt, akinek szobrot emeltek nem messze innen, Prištinában, Koszovó fővárosában. Miješano mesét fogyasztunk, sült húsok egyvelege (csevapcsicsa, pljeskavica, karmonádli, csirkemell + ajvár és vöröshagyma). Ha már itt vagyunk, csakis a helyi specialitásokat ízleljük.

6.

Másnap hajnalban a müezzin énekére a hegy mögül feltűnt az első napsugár. Ilyenkor az igazhitű mohamedánok, akik nem jutnak el a dzsámiba, kelet felé fordulva ott vetik magukat földre, ahol a müezzin messzire hangzó éneklő-gajdoló könyörgése utoléri őket, és elkezdenek hajlongani, miközben imát mormolnak. Aki eljut Allah szent házába, mielőtt belép, kötelezően szertartásos mosakodást végez a kútnál. Arcát, nyakát, tarkóját, könyökéig a kezét, fél lábszáráig a lábát megmossa. Így írja elő a Korán. A reggeli áhitat után újraindul az élet. Mint a *Híd a Drinán* korában.

Gégével – aki felvette ikonikus piros tornacipőjét és piros nadrágját – lementünk a Miljacka folyóhoz. A parton sárga villamos jön az Ilidža (Szarajevó Rózsadombja) felől, kicsit olyan ez a városrész, mint Budapest. Kopott Monarchia korabeli paloták a hajnali derengésben. Tiszti kaszinó, az első gimnázium, a postapalota, az egykori városháza, amely ma már Nemzeti és Egyetemi Könyvtárként működik. Impozáns épület a Markale, a vásárcsarnok, amely a 19. században a lóvasút remize volt.

A modern idők egyik legtragikusabb eseménye a markalei mészárlás, így vonult be a világtörténelembe, ez most a piac. Így szerepel a Wikipédiában is. A szerb hadsereg élelemért sorban álló ártatlan civileket ölt meg itt a bekerített, lezárt városban, Sarajevó ostromakor, a boszniai háborúban. Először 1994. február 5-én 68 embert mészároltak le, 144-et megsebesítettek aknavető gránáttal. Másodsorra 1995. augusztus 28-án 43 embert öltek meg, 84-en pedig súlyosan megsebesültek. Ez a második mészárlás válasz volt a NATO szerb területeket érintő bombázásaira. Az elkövetők személye körüli spekulációk a tömeggyilkosság felelőssége miatt azóta is napirenden vannak. Ma, csaknem harminc évvel később még többet vitatkoznak rajta, mint valaha. Mi történt? Hogy történt? Hogyan engedhette meg a világ? Kik a felelősök? Markale olyan seb, amely nem akar behegedni. Túl van az értelem és az erkölcs határain, felfoghatatlan. Mindezek után egyetlen dolgot tehetünk, eszünkben tartjuk, nem feledkezünk meg róla.

Jogunkban áll vádolni azokat, tartozzanak bármelyik nemzethez is, akik az „etnikai tisztogatásokat” végrehajtották, de azokat is, akik nem emelték fel a szavukat mindez ellen, mert megbocsáthatatlanul gyávák voltak. A világ valahogy tehetetlen volt a balkáni háborúban megtörtént népiirtásokkal szemben. Közömbösek maradtak, vagy szerencsétlenül avatkoztak be. Végignézték, ahogy a szerbek elkergették a bosnyák lakosokat otthonaikból, a férfiakat megölték, a nőket meggyalázták. Ugyanakkor megakadályozták, hogy a bosnyákok fegyvereket szerezzenek be. A két békeapostol, Cyrus Vance és Lord Carrington azt az őrült elméletet képviselték, hogy a bosnyákok felfegyverzése kiszélesítette volna a konfliktust. Ezzel kapcsolatban írta az 1990-es évek elején Faludy György: ez olyan, „mintha Roosevelt volt amerikai elnök a háború első két évében, mikor az USA még semleges volt, nem segítette volna Angliát, nehogy a konfliktust kiszélesítse”.

Mintha belenyugodott volna a világ, hogy ezekben a barbár társadalmakban a kisebbségek vagy nemzetek lemészárlása ősi szokás, amit gyorsan tudomásul vesznek, és még gyorsabban elfelejtenek abban a tudatban, hogy ilyen a civilizált Nyugaton nem történhet meg.

A trebevići kirándulóhelyre drótkötélpálya visz fel.

Elsétárlunk a titói időket szimbolizáló modern épület, a Skenderija művelődési központ felé, az üvegből és acélból készült pályaudvarhoz, valamint a 1992 után szitává lőtt Holiday Inn Szállodához, ahol egyszer, a nyolcvanas években – a vajdasági íróküldöttség tagjaként – néhány éjszakát én is eltöltöttem. A háborúban ez a hipermodern okkersárga betonépület volt a haditudósítók székhelye.

Szarajevó látképét nem a toronyházak, hanem a minaretek, dzsámik uralják. De van zsinagóga, pravoszláv templom és katolikus bazilika is.

Egyazon fény ragyog rájuk.

Élet és halál fénye. Hité és hitetlenségé.

Mert az istentelenségbe belefárad az ember.

A 19. század elején a zsidókat kiűzték Spanyolországból, Észak-Afrikán, Isztambulon, Szalonikin keresztül érkeztek Sarajevóba. Tizenegyezer szefárd zsidó költözött a városba. Később jöttek askenázik is.

A folyó másik partján egy szétvert épület, az Estrada romjai. Múltóhely volt? Vajon kinek a tulajdona? Mi lehet a tulajdonos bűne?

Újabb villamos. Minden megállóban új emberek szállnak fel, gyűjti magába az utasokat, akár az embereket az emlékezet.

A szerb (pravoszláv) templom története dióhéjban: az anekdota szerint a boszniai pasa azt mondta a szerbeknek, építhetnek templomot, de nem foglalhat el nagyobb területet egy tehén bőrénél.

A dalmáciai építésmester ezer keskeny csíkra hasította a tehénbőrt. A csíkokat egymásba kötötte, és lemérte a földdarabot. Így lett elfogadható méretű templomuk a szerbeknek.

A Latin hídnál emléktábla hirdeti: 1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös és felesége Sarajevóba érkeztek, hogy megtekintsék a közelben zajló hadgyakorlatot. Először bombával támadtak a merénylők, de a bomba célt tévesztett, viszont a két revolverlövés megölte a trónörökösöt és feleségét. Ott, a Miljacka partján haltak meg.

A Nemzeti Múzeum előtti ligetben híres boszniai írók mellszobrai sorakoznak: Ivo Andrić, Meša Selimović, Skender Kulenović, Branko Ćopić, Mak Dizdar és mások.

A frissen locsolt főutcán rábukkanunk az Indexi rockegyüttes alapító tagjainak lábnyomára.

Ott, azon a helyen alakította meg 1962-ben a balkáni rockzene egyik meghatározó zenekarát Ismet Nuno Arnautalić és Šefko Akšamija, amelyben – több mint három évtizedes fennállása alatt – bosnyákok, szerbek, horvátok és magyarok egyaránt helyet kaptak.

Némán nézzük a muzsikusok lábnyomát. Hiányoznak a gitár-riffek.

7.

A Baščaršiján a kávézók előtt már komótosan szürcsölik reggeli kávéjukat a korán kelő férfiak. A csevapsütödék is kinyitottak már, a burekosok meg lehet, hogy soha be se zárnak. Sarajevóban spirálba font burekot készítenek. De van „csevap lepényben, hagymával” is. Erős reggeli kezdés.

A Balkán legnagyobb, legfontosabb ottomán épületegyüttese, a Begova džamija a Baščaršiján épült fel, amely a város történelmi üzleti negyede. Messterek utcája, piaca a szabad ég alatt. Színpompás szőnyegek, népi faragású fatányérok, emléktárgyak, díszes török papucsok, bőrcipők, szíjak, keleti rézedények, birkagyapjából és selyemből készült ruhák, kelmék és ki tudja, még mi kapható.

Szarajevóban egykor gazdag kereskedők, tekintélyes agák és bégek, szorgos effendik éltek. De sokan mások is, kőművesek, pékek, kovácsok, cipé-

szek, turbános kézművesek, teherhordók, rendfenntartók stb. A híres szarajevói kereskedői szellem ma is él, itt minden beszerezhető és eladható. A csempészek útja is errefelé vezetett a boldog békeidőkben a török és görög megdalmát kikötők felől Jugoszlávia északi részeire és Nyugat-Európába. Az 1970-es, '80-as években nem volt elegánsabb nő a szarajevóiaknál. Szarajevó a sport városa is, 1984-ben itt rendezték meg a téli olimpiát. Van két híres futballklubja: az FK Sarajevo és a Željezničar. Egyikben Safet Sušić, a másikban Ivica Osim volt a játékmester. Labdazsonglőrök a Koševo, illetve a Grbavica városrészből.

Sokan meghaltak az ostrom alatt. A dombokon sírhalmok.

Mile Stojić megindító verseket írt a szarajevói temetőkről: Alifakovac, Vraca, Bare, Bakije, Koševo.

A muszlimoknál nincs halottkultusz, koporsó nélkül temetnek, gyakran a halott nevét sem tüntetik fel.

A város lakossága 1992–1996 között majdnem 1400 napig „karanténban” volt, addig tartott Szarajevó ostroma. A városlakók csak este mehettek ki, nappal a szerb orvlövészek mindenkire lőttek, aki mozgott. A várost behálózó lövészárkokban közlekedtek. Meg nem erősített adatok szerint tizenegyezer embert gyilkoltak meg így.

A negyvennégy hónapos ostrom alatt a szerb csapatok több tízezer gránátot lőttek ki. A város lakói sose felejtik el 1993. július 22-ét, azon a csütörtöki napon rekordszámú, 3777 lövedék csapódott be a városba.

Az ostrom alatt Edicska Limonov (1943–2020) orosz celeb-költő is elment Szarajevóba, és kilőtt egy sorozatot a városra, ahol az amerikai író, Susan Sontag éppen a *Godot-ra várva* drámát rendezte a szarajevói népszínház pincéjében, amit lövészárkokon keresztül közelíthetett meg a szereplőkkel együtt.

8.

A Balkán-félszigeten minden út Bosznia fővárosába, a Balkán szívébe vezet. A történelem a 20. században kétszer is ellátogatott Szarajevóba, ebbe a soknemzetiségű városba, amely véres etnikai mészárlások helyszínévé vált. Szimbóluma a tömeggyilkosságokhoz vezető nacionalista tébolynak, de ugyanakkor a népek, vallások, nyelvek békés együttélésének is.

A cselekmény több szálon és különböző szinteken bonyolódik/bonyolódott. A népek kultúrákat hoznak magukkal, másfajta kommunikációt, gesztusokat, világnézetet, történelmi emlékeket, hagyományokat. Az „összehordott” kultúrák szélesebb látókört, nagyobb fogyasztói lehetőséget jelentettek. Mert az emberi történelem során haszon nélkül sem eszmény, sem szépség sincs.

A jugoszláv hatalom által támogatott multikulturalizmus évtizedekig működött. Tolerancia kellett hozzá, ami nem annyira az eszme bizonyítéka, mint inkább a józanságé: másképpen együtt élni nem lehet. Szarajevó – évtizedekig úgy tűnt – valamennyi lehetséges irányba nyitott.

9.

Bőséges reggeli a Bosanska Ružában, miközben Endre és Sanyi megállás nélkül telefonál (itt még van wifi). Mondom nekik: ha rápillantunk Bosznia és Hercegovina etnikai térképére, láthatjuk, ez Európa legösszetettebb vidéke, nagy a sokszínűség, az átfedés. Nem sok jó sült ki belőle. Hosszú távon borítékolható a konfliktus, mert csőre van töltve rosszindulat, évszázados sérelem, fájdalom, gyűlölet és irigység. Tragikus komplexitás. Merev álláspontok állnak szemben egymással.

Jugoszlávia, a nemzetek feletti struktúra bukása Szarajevóban volt bekövetkezve. Pedig sokáig Koszovóban várták a robbanást.

Minden háború előző háborúból következik.

Úgy látom, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia és Jugoszlávia pokoli dilemmái ma az Európa Unióban folytatódnak. De összehasonlítani mégsem lehet, mert az Európai Unióba önként lépnek be az országok, ahonnan ki is léphetnek. Jugoszláviával kicsit más volt a helyzet. És, ugye, a civilizált Nyugat mégsem a Balkán, ahol egymás mészárlása ősi szokás.

10.

Van abban valami jelképes, hogy a daytoni békeszerződés boszniai példányát elvesztették. Az amerikai Daytonban 1995 végén írták alá azt a békeszerződést, amellyel „lezárták” az öldöklést Bosznia-Hercegovinában. A béke tartós lett, de Bosznia ma sem néz ki valódi, egységes államnak. Recsegő struktúrák és rengeteg bizonytalanság.

Bosznia-Hercegovina a szerbek, a horvátok és a muszlim bosnyákok közös országa, melynek legfőbb jellemzője az etnikai szétszabdaltság. Nemzetközi nagyhatalmi szándék nélkül nem létezne.

Boszniában több mint két évtizede béke van, azt is mondhatnánk, hogy fegyverszünet honol. Valami hasonló állapot, mint amiről az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződés után a francia Ferdinand Foch marsall beszélt: „ez nem béke, csak fegyverszünet”. Miután 1995 júliusában a srebrenicai mészárlásban több mint 8000 bosnyák férfit gyilkoltak meg a szerb hadvezér, Ratko Mladić katonái, a nagyhatalmak belekényszerítették a szerbeket és a többi felet, hogy a daytoni légibázison üljenek le egymással, és addig ne is álljanak fel, amíg nem jutnak dűlőre.

Az 1945 utáni legnagyobb európai tömeggyilkosság (Srebrenica), a szerb Krajina ellen négy nap alatt sikerre jutó horvát Vihar hadművelet, a boszniai szerb erők elleni NATO-bombázások, valamint a Jugoszlávia elleni szankciók együttesen új helyzetet teremtettek, immáron érdekeltté téve Slobodan Milošević szerb vezetőt is a megegyezésben. A boszniai öldöklésnek véget vető megegyezést 1995. december 14-én Párizsban Milošević, Izetbegović és Tuđman írták alá. A három aláíró mögött Felipe Gonzalez spanyol miniszterelnök, Bill Clinton és Jacques Chirac állt, ők felügyelték az eseményeket. A daytoni béketárgyalások mindhárom aláírója már meghalt.

A szerb Slobodan Milošević 2006-ban, egy holland börtönben, ahol az általa elkövetett háborús bűnök miatti felelősségre vonását megelőző tárgyalás zajlott. Földi maradványait szülővárosában, a családi ház kertjében temették el, maroknyivá zsugorodott hívei körében. A szertartás után valaki meg is jegyezte: „Elásták a kert végében, mint egy kanárit.” A horvát elnök, Franjo Tuđman már korábban, 1999-ben meghalt, de kultusza a horvát nemzeti érzelműek körében töretlen: Horvátországban és Bosznia-Hercegovina horvát többségű részein a mai napig tengernyi főutcát neveztek el róla.

A 2003-ban elhunyt bosnyák Alija Izetbegović – akit mérsékelt iszlám meggyőződése miatt Tito Jugoszláviájában hosszú évekre bebörtönöztek – tekinthető a modern Bosznia-Hercegovina atyjának, országa összes ellentmondásosságával egyetemben. A súlyos kompromisszumok árán megkötött szerződés után az összes fél úgy érezte, hogy az ellenségeik jobban jártak.

A daytoni békekegyezmény sarkalatos eleme Bosznia-Hercegovina állami-ságának rendezése volt. A délszláv harcok alatt többször is felmerült az egykori Jugoszlávia központi fekvésű, többnemzetiségű tagköztársaságának szétszabdálása: sokan kész tényként kezelték, hogy Slobodan Milošević szerb és Franjo Tuđman horvát elnök is szétmérte egymás között Boszniát. Orosz-

lánrészét Szerbiához, illetve Horvátországhoz csatolva, és némi koncot hagytak volna a muszlim bosnyákoknak.

A békekötést tető alá hozó nagyhatalmak kikötötték, hogy az országnak, melynek egykor a békében élt lakói módszeresen kezdték egymást legyilkolni, egyben kell maradnia. Hogy ez ne legyen teljesen irreális, komoly gazdasági ösztönzőket helyeztek kilátásba. A békekötés után 14 milliárd dollárnyi fejlesztési segély érkezett az országba – ezzel egy főre számítva többet áldoztak a romokban lévő ország konszolidálására, mint a világháború után Németországra.

11.

Platón Akadémiájának bejárata fölött állt állítólag a felirat: „Ne lépjen ide be senki, aki nem ismeri a geometriát!” Annak, aki az összetettebb felépítésű államszövetségeket szeretné tanulmányozni, mondjuk, az Európai Uniót, érdemes előzetesen átrágnia magát Bosznia-Hercegovinán. A két entitásból álló ország területének 51 százalékát a Bosnyák–Horvát Föderáció alkotja, míg a fennmaradó részt a Szerb Köztársaság, valamint a különleges jogállású Brčkói Körzet is külön szál a sztoriban. A két entitásnak saját alkotmánya, zászlaja, kormánya és minisztériumai vannak. A Szerb Köztársaságban a magyar járásoknak nagyjából megfelelő méretű községek a kisebb egységek, míg a Bosnyák–Horvát Föderációban ugyanezeket kantonoknak nevezik, ahol minden egyes kantonnak külön minisztériumai vannak, vagyis az egész ország egy turbóbürokratikus vízfej. Még a kisebb hivatalokat is etnikai kvóták szerint osztják el, emiatt is hatalmas az államigazgatás, ami melegágya a korrupciónak, valamint az etnikai-politikai hálózatok működtetésének is. Az etnikai fragmentáltságra épülő struktúrák pedig azokat a politikusokat erősítik, akik a „sajátjaik” érdekeinek megvédésével kampányolnak, így a nemzeti kiegyezést keresők rendre alulmaradnak a választásokon.

Bosznia alkotmánya a három alkotmányozó nemzet (a bosnyák, a szerb és a horvát) együttélésének a legmagasabb szintű jogszabálya. Az országot egy háromtagú elnökség vezeti, melyben egy-egy bosnyák, szerb és horvát tag vesz részt a rotációs elvnek megfelelően.

A szerb részen mindenütt a saját trikolor lengedez, míg a bosnyák–horvátokon is csak a bosnyák többségű területeken lobog az „összállami zászló”. A Szerb Köztársaság politikusai ott tesznek be a föderációnak, ahol csak tudnak, ráadásul a föderáción belül sem felhőtlen az összhang a bosnyákok és a horvátok között. A horvát többségű területeken, főképp Hercegovina déli részén már a sakktáblás horvát zászló helyi változata dívik. Sokak szerint Bosznia nem igazán életképes.

A boszniai háborúban ejtett sebek nem gyógyultak be. Legalább százezeren haltak meg, több mint kétmillió embernek el kellett hagynia az otthonát. Ez volt a legpusztítóbb európai konfliktus a második világháború után.

Boszniában az emberek többségét azonban nem a revánsvágy hajtja, pusztán a jobb, élhetőbb életre, magasabb életszínvonalra vágynak.

Sokak szerint a Balkánon nem zárható ki, hogy ismét háború lesz. Nemrég egy európai politikus azt találta mondani: „Dayton nem örök életű, nem is annak szánták.”

Viszont jó szívvel olvasom az egyik aktuális bosnyák politikus nyilatkozatát, miszerint Bosznia-Hercegovina újabb kori történelmében volt kétszer negyven év, amely igazi békét és fejlődést jelentett ennek a sokat szenvedett országnak: a Monarchia és a titói Jugoszlávia négy-négy évtizede.

IV. FEJEZET

HÍD A DRINÁN – VIŠEGRAD

1.

Gégé és Korbély sofőrködnek, az utat figyelik. Nekünk könnyű dolgunk van, (Endre, Sanyi, Gyula és én) hátul, a mikrobusz foteljaiban ücsörgünk, és whisky iszogatunk. Az út a váratlan csodák sorozata.

Szarajevó irányából, nyugat felől közelítünk a Drinához.

A Boszniai Szerb Köztársaság területén járunk. Erre uralkodott a háborús bűnös Radovan Karadžić és Ratko Mladić.

A kanyargó út emelkedik, a Romanija-hegységen keresztül igyekszünk célunkhoz.

A Romanija, Bosznia Ararátja, az offenzívák hegye, melynek csúcsán a jugoszláv partizánok bárkája is kikötött, mikor véget ért a második világháború „özönvize”.

Zuko Đžumhur és stábjja biztos bejárásnak a *Marš na Drinu (Menetelés a Drinára)* című szerb katonai indulót, amely az első világháborúhoz köthető. A Drina volt a határfolyó az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között. A Monarchia csapatai a Drinán és a Száva folyón átkelve támadtak a szerb csapatokra, amelyek a kezdeti egy-két győzelem után kénytelenek voltak meghátrálni. Hóban-fagyban menekültek Albánián keresztül Korfu szigetére, ahol az angolok szervezték újjá a szerb egységeket.

Közeledünk már a boszniai Višegradhoz, ahol a nevezetes kőhíd feszül a Drina folyó felett. Hányszor emlegettük Veszprémben, az Óváros téren, az Elefánt bisztró teraszán a višegradhi hidat, mely a balkáni élet központi szimbóluma, ahol évszázadokig látszólagos békében éltek egymás mellett a keleti és nyugati keresztények, valamint az iszlám hitű muszlimok. Utazásunk célja: a Drina folyó felett átívelő híd, aminek történetéről Nobel-díjas regényt írt Ivo Andrić. *Na Drini ćuprija – Híd a Drinán*. A szerb-horvát identitású író a nyugat-boszniai Travnikban született 1892-ben, később családjával Višegradba költözött. Andrić a sarajevói gimnázium elvégzése után Bécsben, Grácban, Krakkóban és Zágrábban tanult. A regény első bekezdése Csuka Zoltán fordításában így hangzik:

„A Drina folyó útjának nagyobb részén meredek hegyek között, szűk völgykatlanokon vagy merőlegesen levágott partú, mély szurdokokon halad keresztül. Partjai csak néhány helyen laposodnak tágas völgygé, a folyó egyik vagy mindkét oldalán verőfényes, részben sík, részben dimbes-dombos, művelésre és településre alkalmas vidékké. Ilyen kiszélesedő táj van itt Višegradnál, azon a helyen, ahol a Drina hirtelen kanyarodással kitör a Butkova Stijena és az Uzavnica-hegy keskeny szorosából. A Drina kanyarulata itt igen éles, a hegyek mindkét partján olyan meredek, s annyira közel vannak egymáshoz, hogy zárt tömegnek látszanak, amelyből a víz úgy bukkan elő, mintha sötét falból szökkenne ki. De itt a hegyek egyszer csak szétválnak, szabálytalan amfiteátrummá nyílnak, amelynek átmérője legszélesebb helyén sem nagyobb légvonalban tizenöt kilométernél.”

2.

A Drina hirtelen kanyarodással kitör a Butkova Stijena és az Uzavnica-hegy keskeny szorosából. Onnan jöttünk mi is, Sarajevó felől.

A szerpentin egyik kanyara után elénk tárul úticélunk: Višegrad, a Drina folyó felett feszülő nagy fehér kőhíddal.

A regényből tudjuk, hogy a hidat Mehmed pasa Sokolović építette. Mehmed pasa Sokolović a török szultán egyik leghíresebb vezére volt, akit gyerekkorában Boszniából hurcoltak el a török birodalom központjába, Sztambulba. A híd megépítésével róttá le háláját szülőföldjének. Andrić elbeszélése szerint a pasának egyetlen gyerekkori emléke az volt, ahogyan Višegrad mellett, kompon vitték át a háborgó Drina folyón. A janicsárnak elhurcolt gyermek rátermettségének köszönhetően a török császárságot kormányozta, és három földrészen vezetett többnyire győzelmes hadjáratokat. Később budai pasának is kinevezte a szultán. Mehmed pasa Sokolovićot egy dervis szúrta agyon egy sztambuli dzsámi előtt.

3.

Meghatódva állok.

Gégé egyfolytában fotóz. Még Endre és Sanyi is érdeklődve szemlélődik. A Drina folyó felett tizenegy széles íven nyugszik a gondosan faragott kövekből épült híd. Mintegy kétszázötven lépés hosszan és tíz lépés szélesen a Drina zöld víztömege fölött. Középen kétoldalt két teljesen egyforma erkélyvel. Az erkélyeken kőpárkány, ahova le lehet ülni és merengeni.

Mennyi élet és halál, szorgalom és pontosság kell egy híd megépítéséhez? Mert a hidak nemcsak kőből, betonból épülnek, hanem matematikából és emberi életekből is.

Hány reményekkel teli ember élete szakadt meg a híd építése közben?

Embereké, akik békében és szabadon akartak élni a boszniai hegyek között.

Hány ember üldögélhetett itt a híd párkányán az évszázadok alatt, beszélgetett, imádkozott, pálinkát ivott, álmodozott, örült és bánkódott a zöld zúgó folyó fölött? A hegyekről visszaverődő fényekben gyönyörködve. „Mindен nagy, szép és hasznos építmény keletkezése és élete, valamint viszonya a településhez, amelyben emelték, gyakran viseli magában a történelem egybehangzó és titokzatos drámáit” – írja Andrić *Híd a Drinán* című regényében.

4.

A hegyek és a folyó mélyén lakozó elemi erők megfékezésére egy emberöltő túl rövid. A két part közé hatalmas kőveket kellett kifeszíteni, ami abban az időben titokzatos mutatványnak tűnt, és nem is sikerült elsőre. A legenda szerint megzavarta a vízi tündér, aminthogy kezdettől fogva mindig megzavart valaki minden nagyobb építkezést. Amit nappal emeltek, a démon lerombolta éjjel. Ilyen legendák keringtek a višegradi Drina-híd körül is. „A nép gyorsan kitalálja a meséket, gyorsan el is terjeszti őket, s a valóság furcsán és elválaszthatatlanul egybeszövődik a mesékkel. A parasztok, akik éjszakánként a guszlást hallgatták, azt mesélték, hogy a tündér, aki lerontja az építkezést, megüzente Abid agának, mindaddig nem hagyja abba a rombolást, amíg csak két gyermeket, egy ikerpárt – név szerint Stoját és Ostoját – be nem falaznak a híd alapzatába. Sokan fogadkoztak, hogy látták is a sejmeneket, amint a falvakban ilyen ikerpárt kerestek. (A sejmenek valóban körüljárták a falvakat, de nem gyereket kerestek, hanem Abid aga parancsára hallgatóztak és kérdezősködtek a nép körében, hátha ilyen módon megtudják, kik azok, akik a hidat rombolják)” – olvashatjuk Andrićnál, aki szürreális szociográfia, falusi tragédia felé tágitja a történetet, ami megtestesült legendaként rögzült. Most már örökre úgy tudni, hogy egy ikerpárt, két gyenge gyermeket befalaztak a középső pillérbe. Ezután épülhetett meg a híd. A legenda szerint Rade kőművesmester megszánta az újszülöttei után jajveszékélő anyát, és rést hagyott a

pilléren, hogy megszoportathassa befalazott gyermekeit. Ma is ott láthatók a pilléren a keskeny nyílások. És a néphit szerint a híd falából évszázadok óta szivárog az anya teje, eltörölhetetlen nyomot hagyva a köveken.

Ezeket a tejszerű nyomokat olykor az emberek levakarják, és mint gyógyító port eladják olyan asszonyoknak, akiknek szülés után nincs tejük.

A hídon olykor fegyveres csapattal érkező lófarkas török vezérek lovagoltak át: Abid aga, Arif bég, akiknek feladata a rendtartás volt Boszniában.

A Drina folyón gonddal és fáradsággal felépített kőhíd kapujában olykor levágott szerb fejek tűntek fel. A vértócsákat azonban rendre felmosták a völgyben fekvő Višegrad, a kaszaba lakói, és igyekeztek a látványt elfelejteni.

Évszázadokon keresztül muzulmánok és keresztények éltek a kisvárosban többnyire békességben. A folyó jobb partján, a hídfőnél épült a kaszaba, azaz a város legfőbb része, a čaršija, vagyis az üzleti negyed. A híd túlsó felén, a bal part mentén terül el a Maluhino-Polje, a Szarajevó felé vezető országút menti előváros.

Békés időkben a két részt összekötő hídon fogadtak egymásnak örök hűséget a szerelmesek. Temetéskor pedig a halottvivők kis időre letették itt a megboldogultat, hogy utoljára még egyszer megpihenjen itt, ahol életének java része eltelt.

Az 1991-es népszámlálás alkalmával a helyi lakosság hatvan százaléka bosnyáknak vallotta magát, harminc százalék szerbnek, a többiek jugoszlávoknak és egyebeknek. Ed Vulliamy angol újságíró *A háború halott, éljen a háború (War is Dead, Long Live the War)* című könyvében a következő esetet írja le 1992-ből: „Június végén Milan Josipović visegrádi rendőrfelügyelő levelet kapott a szerbiai Bajina Bašta vízerőmű vezetésétől. A vízerőmű igazgatója udvariasan arra kérte a rendőrfelügyelőt, hogy lassítsa le a hullák áramlását a folyón. Abban az időben a háborús bűnös Milan Lukić irányítása alatt álló szerb szabadcsapatok (bijeli orlovi – osvetnici) halomra ölték a bosnyák civileket a visegrádi hídon, majd a halottakat a Drinába dobták – ezek azok a holttestek, amelyeket a vízművek igazgatója levelében emleget.”

A vérengző parancsnokot a hágai nemzetközi bíróság életfogytig tartó büntetésre ítélte, pillanatnyilag az észtországi Vangla fegyházban raboskodik. Minő véletlen: a fegyház Veszprém testvérvárosában, Tartuban található. A híd korlátjára görnyedünk.

Odalent morajlik a folyó. Nézzük a kavargó zöld vizet.

Nem lehet szavakkal kifejezni azt az érzést, amikor egy több évszázados kőpárkányra hajolva a mélybe révedünk. A szív elfullasztja a lélegzetet. Mint a regénybeli Ali hodzsának. De nekünk még van menekvés ebből a révedésből.

Végel László Kossuth-díjas író a következőket írja Ivo Andrićról:

„...a Nobel-díjas Ivo Andrićnak nem volt nyugodt és harmonikus élete, bár az író rendkívül nagy erőfeszítéseket tett, hogy ezt a látszatot keltse. Félelmetes ellentétekkel és ellentmondásokkal viaskodott. A horvát családból származó boszniai szerb író hithű katolikus anyja Szarajevóban élt, de ismeretlen okok miatt Travnikban szülte meg az apa nélkül felnevelkedő gyermekét. A szegény családból származó Andrićról egy időre egy gazdag višegradai család gondoskodott. [...] Ifjúkorában gyűlölte az Osztrák–Magyar Monarchiát, csatlakozott a Mlada Bosna nevű szervezethez, amelynek sorából került ki Ferenc Ferdinánd gyilkosa, Gavrilo Princip is. Andrić élete végéig kitartott amellest, hogy Gavrilo Princip jogosan sütötte el a fegyverét.

Szarajevóból Zágrábba került, a horvát fővárossal azonban sehogyan sem volt megbékélve. Belgrádba menekült, ahol a külügyminisztériumban kapott állást. Európa számos városában (Graz, Trieszt, Róma, Madrid, Párizs) dolgozott a királyi Jugoszláviai konzulátusain, de sehol sem érezte jól magát,

szüntelenül az áthelyezését kérelmezte. Egyedül krakkói egyetemi éveivel volt elégedett, és a lengyelek iránti rokonszenvét élete végéig őrizte. Aztán a II. világháború előtt Berlinben volt nagykövet, akit ebben a minőségben még Hitler születésnapjának megünneplésére is meghívtak. Ezekről a napokról alig-alig írt. Amikor Hitler lerohanta Jugoszláviát, visszatért Belgrádba. A legjelentősebb regényeit a háborús időkben írta, de a német megszállás alatt egyetlenegy sort sem közölt. Az író erősebb volt a diplomatánál.

Félő volt, hogy a kommunista hatalomátvétel után bántódása esik, hiszen fiatalon az erősen antikommunista jugoszláv kormány minisztere a kommunizmust a fasizmussal egyenlítette ki. De nem! Ivo Andrićból Ivo elvtárs lett, belépett a Kommunista Szövetségbe, járta a gyárakat, agitált, a szocializmus építésére buzdított, dicsérte a Szovjetuniót, élete végén pedig a Nobel-díjas író Tito marsallt Nobel-békedíjra javasolta. Abban mindenki egyetértett, hogy soha senkinek nem ártott, de nem is segített. Nobel-díjasként a nemzetközi felhívások ellenére se írta alá az üldözött írók jugoszláviai védelmében írt petíciókat. A visszahúzódó, mértéktartó, bölcs Ivo Andrićnak rendkívül drámai élete volt. A 20. század gyermeke remekműveket hagyott maga után, és nem nehéz feltételezni, hogy kalandos élete is szerepet játszott ebben. Egy biztos, volt egy álma: Jugoszlávia. Ehhez ragaszkodott egy életen át. Jugoszlávia szétesett, de Andrić művei emlékeznek rá.”

A *Híd a Drinán* című regényét 1942 júliusában kezdte el írni, és tizenhét hónap után, 1943 decemberében fejezte be. A regény egyik kritikusa szerint a *Híd a Drinán* időrendbe fűzött személyek galériája, „akiket csupán az kapcsol össze, hogy sorsdöntően a hídhöz van láncolva életük”, s hogy a „híd nélkül nem léteznének”. Egy másik irodalomtörténész szerint egy krónikáról van szó, amely egy emberi közösség sorsát meséli el: „Andrić a városnak önálló és lényegileg új kritikáját adja, tele mesével és elbeszéléssel, amely mind együttesen formázza a szétszóródástól és feledéstől elragadott életet.”

A regény a híd és a város sajátos történeti dialógusából épül fel. A višegrad-i kaszaba története képezi az eposz anyagát, a Drina felett ívelő híd pedig az eposz poézisét adja. A hídmotívum minden fejezetben megszólal. Valójában a híd szülte a várost, mely az elpusztíthatatlan gyökeréből nőtt ki, és belőle élt évszázadokon át, következésképpen Mehmed pasa építményének a kezdettől fogva történelmi célja van. Az élet változatos képei, emberek sorsképei kapcsolódnak a híd maradandóságához.

Andrić regénye egy gyermek emlékképeivel kezdődik, és egy öregember halálos élményében kirajzolódó világ képével zárul – a felrobbantott, lerombolt híd látványával, amely „mintha fölbomlott női nyakék volna, s ha már egyszer széthullani kezd, senki sem tarthatja meg többé”.

5.

(A szerb fennhatóságú) Višegradból (a bosnyák-horvát fennhatóságú) Goražde felé vesszük az irányt. Körülöttünk Európa legnagyobb aknamezője. Ki tudja, hány évtizednek kell eltelnie, mire eltűnnek az út mellett és az erdőben lerakott aknák?

Goražde után (a szerb) Foča következik. Andrić elbeszélése szerint a fočaiak gazdagok, mindig tele voltak pénzzel, mint a csipkebokor virággal. Asszonyaik kebelén fényes drágakő csillogott.

Az út mellett végig a Drina folyó hömpölyög. Nézzük a hegyeket, réteket.

A goraždei hegy oldalában égbe meredő minaretek.

Az út mellett sárga lepelbe burkolódzott, dimijének nevezett buggyos nadrágot viselő nők gyalognak.

Ez a daytoni békeszerződés utáni szétszabdalt Bosznia: egyik régiót a másik váltja. Szerbek, bosnyákok, majd megint szerbek. Mindenhol aknamezővel lezárt határ.

Pravoszláv és muszlim jelképek, díszítések. Félhold és kereszt. Váltakoznak a zászlók, jelképek. Egyesülések, szétválások. Latin és cirill írásmód.

Katonák, rendőrök vigyáznak a rendre, az indulatokra, nehogy újból elszabaduljon a boszniai pokol.

A városokból, régiókból különböző „államok” lettek. Pravoszláv szerbek, katolikus horvátok, bosnyákok (eltörökösödött, muszlim szlávok) fenségterületei. Bosznia-Hercegovina. Kicsit több mint hárommillió ötszázezer lakos. Terület: 51 129 négyzetkilométer. Hivatalos pénznem: konvertibilis márka.

Ismert bosnyák művészek, írók, rendezők, színészek, festők: Abdulah Sidran, Mustafa Nadarević, Zijah Sokolović, Irfan Mensur, Haris Pašović, Ferida Duraković, Hadžem Hajdarević, Mersad Berber, Halil Tikveša, Zuko Džumhur. Emir Kusturica is közéjük tartozhatna, de ő inkább a szerb oldalra állt. Politikusok (a jugoszláv időkből), akiknek a neve valamiért megmaradt az emlékeztetőben: Džemal Bijedić, Hamdija Pozderac, Raif Dizdarević, Fikret Abdić.

Zenészek, énekesek, celebek: Goran Bregović, Željko Bebek (mindketten a Bijelo Dugme zenekarból), Davorin Popović (az Indexi együttes énekese), Hanka Paldum, Kemal Monteno, Hamdija Čustović, Alma Ekmečić, Zafir Hadžimanov, Mladen Vojičić Tifa, Milić Vukašinović. De említhetném Husein Hasanefendićet, a gitáros-zeneszerzőt, aki a macedón Aki Rahimovskival megalapította a zágrábi Parni Valjak együttest 1975-ben. Hiányoznak a gitár-riffek.

Hercegovinai horvátok: Stipe Šušar, Milka Planinc, Goran Babić, Mile Stojić. Szerbek: Zdravko Čolić, Lepa Brena (polgári neve: Fahreta Jahić-Živojinović), Duško Trifunović, Stevan Tontić, Jadranka Stojaković.

És nem hagyhatjuk ki a boszniai származású sportolókat se: Asim Ferhatović, Safet Sušić, Ivica Osim, Blaž Slišković, Mirza Delibašić, Zlatko Saračević, Mirza Džomba, Mirsad Terzić stb. Nevek kavalkádja. Túl messzire kanyarodnék, ha elkezdeném részletezni a nevek kapcsán felmerülő gondolataimat. Inkább nem fogok bele, leállítom a gondolatársításokat. Mindenkinek megvan a maga külön élete, amit teljesíteni kell. De szabadság is van, hogy eltérjünk tőle. Ebből olykor katasztrófák következnek. Összezavarodnak az emberi sorsok.

6.

Fočánál kelet felé fordulunk. Boszniából Crna Gora felé igyekszünk.

Komor hegyek között, hágókon keresztül vezet az út, amelyen nincs semmilyen felfestett jel, se rendes, se szaggatott vonal. Erdővel borított, lakatlan vidéken járunk. Sokáig gyalogolhat az ember, mire találkozik valakivel. A mélyben ott csillog a Drina folyó élénkzöld vize.

A szerpentin még mélyebbre hatol a hegyek közé. Égig érő erdei fenyők, mély szakadék, rozsdabarna talaj.

Az utat néha elmossa az esővíz.

Odalenn a völgyben – a mi haladási irányunkkal szemben – a Drina folyó hömpölyög, amely két gyors vízű folyócska, a Piva és a Tara egyesüléséből keletkezik Ščepan Poljenál. A Piva és a Tara Crna Gorában ered. Ahol egymásba torkolnak, onnantól Drina a nevük. Egy rövid szakaszon a Tara folyó partján határátkelőhöz igyekszünk. Az út melletti hirdetőtáblán „vadvízi túrákra” hívják az érdeklődőket.

Bosznia és Crna Gora határán át kell kelni a Tara jobb oldalára. Egy híd lebeg a szakadék felett, kecses, mintha oda volna rajzolva, arányos, könnyed ívvel köti össze a két partot. Meredeken zuhannak alá a szakadék partjai. Tavasszal

hatalmas, vad áradat hömpölyög, amely csónakokat, kidöntött fákat sodor magával.

A második világháborúban erre bujkáltak Tito csapatai, zászlóaljai. A közelben van Tjentište, ahol a Sutjeska folyó völgyében döntő ütközet zajlott a németek és a partizánok között. A Tarán átívelő híd volt a kapuja, a bejárata (a második világháború folyamán) a Titóék által ellenőrzött partizán területnek. Zegzugos úton át jutunk el a Piva folyóhoz, amelynek kanyargó kanyonjában haladunk Nikšić és Podgorica felé.

7.

Irány Montenegró! Vagy ahogy az itteniek hívják, Crna Gora (fekete hegy). A hegylakók országa ez. A hegylakóké, akik leereszkedtek a kősvatagból az Adriai-tengerig, hogy a tajtékos hullámok zúgását, a világ ismeretlen hangjait hallgassák.

Valaki hófehér tejet önt a kávéscsészébe. Egy termosz folyékony oxigén.

Kezdünk elfáradni, bóbiskolunk. Mellettünk rohan a délutáni montenegrói táj.

V. FEJEZET

ALBÁNIA FELÉ, KRUJA

1.

Hosszú út állt előttünk: a GPS szerint Szarajevó–Višegrad–Podgorica–Kruja, 400 km. Valahol Nikšić és Podgorica között járunk. Utazásunk második napja: szombat. (2018. április 28.)

Montenegró nemzeti mottója: „Crna Gora kicsi, de bátor és becsületes.” Területe: 14 024 négyzetkilométer. Népeség: 622 ezer.

Pénznem: euró (nem tagjai az Európa Uniónak, mégis annak pénzt használják!).

Az államfőt Gyukanovicsnak hívják, mintegy három évtizede hatalmon van. Jelentős vagyonát állítólag cigarettacsempészéssel alapozta meg.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan velünk a kisbusz.

Végre megpillantjuk a Shkodrai tavat (szerbül: Скадарско jezero / Skadarsko jezero, albánul: Liqeni i Shkodrës, régi magyar neve Szkutari-tó az olasz Lago di Scutari nyomán).

Még néhány kilométer az albán határig, ahol körülbelül másfél órát várakozunk.

Errefelé minden második autó Mercedes vagy BMW.

Az albán sofőrök öltözete elég bizarr, na, nem alul semmi, de azért vicces: zakó, melegítőnadrág és szandál vagy papucs.

A férfiak a határátlépésre várakozva kiszállnak, cigarettáznak, beszélgetnek.

Az asszonyok és a gyerekek a luxusautókban maradnak.

Az albán családmódel: minimum hét-nyolc gyerek, abból legalább öt fiú.

Az asszonyokért fizetni kell a családnak. Több tízezer eurót!

Dolgozni kell keményen.

Meleg van, megy a klíma.

Montenegrói és albán határőrök, vámosok.

Molnár Sanyi könyörög nekik, hogy üssenek pecsétet az útlevelünkbe. Ő, aki magyar igazolvánnyal akart nekivágni a balkáni útnak! Végre bejutunk Albániába.

Az első nagyobb város: Shkodër. Valljuk be, csúnya. Se fák, se parkok, se kertek. Összevissza betonépületek, kiszikkadt házak, kőfalak. Balkáni kaotikus, és nélküli építkezés. Majd Lezha, Thumana következik. Közben alkonyodik.

Endrével a fényeket figyeljük. Várjuk a dämmerungot, a fények drámai változását. A dämmerung átmenet a világból sötétbe, vagy fordítva. Van pár pillanat, amikor felsejlik a narancsos ragyogás, és átvált tiszta kékbe.

– Ezt a pillanatot szerette és kereste Ingmar Bergman (1918–2007) svéd filmrendező. Az egyik filmjének készítésekor tizenhét alkalommal ismételtette meg a dämmerung felvételezését Gunnar Fischer vagy Sven Nykvist operatőrrel. Bergman a tizenhét változathoz választotta ki a legszebbet – meséli Endre.

A rohanó kisbuszból szemléljük a naplementét. Volt olyan pillanat, amikor áttetsző, halványkék szín végigömlött a hegyeken, a mediterrán tájon, és a dombokon elterülő városkák, az alkonyat lassan leereszkedő fátylai ellenére, sajátos fényt árasztottak magukból. Nagyon fáradtak vagyunk, mint Bergman operatőrjei a tizenhétszer megismételt felvétel után.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen. Nagyon messzinek tűnt az úticélunk: Kruja, Szkander bég fellegvára.

2.

Albánia a benzinkutak országa. A Tiranába vezető „autóút” mellett három-négy kilométerenként benzinkút, jobbról is, balról is.

Rengeteg a Mercedes és a BMW. Errefelé ezek a gépkocsik státusszimbólumok. Ha valaki ilyen autót birtokolhat és vezethet, az már elért valamit az életben. Mint már említettem: errefelé a feleségért komoly pénzt, amolyan kártérítésfélét kell fizetni a lány apjának. A házasság előtt nincs szex, ha sérelem éri a nőt, akkor jön a vérbosszú: egymás családjának a kiirtása. Ma is előfordul.

Kemény, marcona emberek az albánok. Nem sokat beszélnek, inkább cselekednek. Szeretik családjukat és a hazájukat. Képesek érte megtenni mindent. Szorgalmas munkások: pékek, utcaseprők, valutaváltók, fuvarozók, költöztetők, alkalmi munkát végzők. Nem szégyellnek lehajolni egy-két euróért. Ezek a macsó, patriarchális férfiak állítólag verik és terrorizálják asszonyaikat, akik mindezt szó nélkül tűrik, és egyik gyereket a másik után hozzák a világra. Az albán nők néma szülőgépek, keltetők, bezárva otthon, miközben férjük, testvéreik és fiaik csuklójukon súlyos arany karórát fitogtatva szórakoznak. Vasárnaponként a pályaudvarok környékén kószálva és más albánokkal találkozva ütik el az időt, Bécstől Rotterdamiig egész Nyugat-Európában. Sokan külföldön dolgoznak közülük, hogy meggazdagodjanak. Bár kedvelik az apró örömeiket ők is, semmire se költenek.

Aki egy idegen várost meg akar ismerni, nézze meg először a piacot, és fürkésze, mit természetnek és hogyan kereskednek.

A világ másképpen néz ki, ha albánul gondolkodunk róla.

Nyugat-Európát az albán maffia ellenőrzi. Drogokkal és kurvákkal kereskednek. Az amúgy példás családapák.

Albániának mintegy hárommillió lakosa van.

Területe: 28 748 négyzetkilométer.

Pénznem: albán lek.

3.

Jóllehet a törökök elleni háborúk okán a magyar köztudatban élesen megmaradt Hunyadi János és Szkander Bég (Kasztrióta György) albán hadvezér együttműködésének emléke, a két katonai géniusz a valóságban nem tudott hathatós segítséget nyújtani egymásnak. Mindkét esetben, amikor erre lehe-

tőség mutatkozott volna (1444-ben Várna alatt, majd 1448-ban Rigómezőnél), Kasztrióta György katonái elkéstek a sorsdöntő csatából. Az illírek földjén rohan velünk a kisbusz. Koromsötét szombat éjszaka borult a tájra. Sehogy se találjuk a Szkander Bég várába vezető utat, ahol – a GPS szerint – a Rooms Emiliano panzió lenne. Valahol azt olvastam, hogy Albániában a középkori várak műemlékvédelmét úgy oldják meg, hogy azokat az állam étterem üzemeltetésre bérbe adja vendéglátósoknak, cserébe a vendéglátós rendben tartja a középkori várat és környezetét, mindezt a műemlékvédelmi hatóság felügyelete alatt.

Aztán mégis feljutunk a hegy csúcsára, a krujai fellegvár falai közé, ahol áprilisi szél fújdogál.

Enyhülést hozó légáramlat az Adriai-tenger felől. Felhők suhannak az égen.

Körülöttünk kopár sziklafalak.

A völgyben apró fények virrasztanak, remegnek.

Farkaséhesek vagyunk, a szarajevói reggeli óta alig ettünk valamit. Fenséges vacsora a sziklaszírt: bableves, kecskesajt, egy-két rúd csevapcsicsa, tejszínes tészta, mézzel leöntött gyümölcsök, narancs- és almaszeletek.

Az „elnöki lakosztályt” kapom. Minimum hét ágy. Egy albán nagycsalád kényelmesen elférne benne. Az ablakon dupla függöny, nehogy belessen valaki. Se ki, se be nem látni. Kár, mert a táj sejthetően gyönyörű. Körülöttünk hegyormok.

Alig alszom, csak a szokásos, forgolódás, hánykolódás. Idegen helyen nem megy az alvás... Az éjszaka legmélyén komoly szélvihar kerekedik.

4.

Utazásunk harmadik napja: vasárnap reggel (április 29., vasárnap). Böven túl a hajnali dämmerungon.

Ébredés: rácsodálkozás a tájra. Körülöttünk hatalmas sziklás hegyormok. A szakács és a szakácsnő már kint cigarettáznak a vár egyik bástyáján. A reggeli elkészült. Gégé meséli: akkora huzat volt a szobájában, hogy a haja egész éjszaka lobogott a párnán. Sanyi csak annyit tesz hozzá:

– Hát ez az éjszaka kísérteties volt! A szobámon átsüvített a szél, egyfolytában rázkódtak az ablakok. Koromsötét bent és kint. Mindenképpen kell a reggeli mellé két Szkander Bég konyak a kísértetek ellen!

Az asztal bőségesen megterítve: tükörtojás, rántotta, sonkaszeletek, vajaskenyér, marmeládé, omlós zsemlék, kávé, konyak stb. Köszönjük szépen.

És wifi is van. Endre és Sanyi már megszerezte a kódot, megállás nélkül telefonálnak, csetelnek. Fűti őket a szerelem.

5.

Újratervezés: Albánia. A kétfejű sas országa.

A kopár köveken megkapaszkodó létezés, végtelenül kemény lét, a már alig-emberi lét variációi.

Minden dolgok végzetét magán viseli az albán táj. Az itteni ember keménységét, lecsupaszított stílusát.

A világ másképpen néz ki, ha albánul gondolkodunk róla. Az albánok nagyon szeretik a magyarokat, ezt a szeretetet Szkander Bég és Hunyadi János alapozta meg, akik együtt harcoltak a törökök ellen.

Barnabás ajánlatára betértünk a krujai bazárba. Konyakot vettünk, hűtőmágnest, apróságokat. Én egy régimódi Singer varrógéppel szemeztem,

100 euróért megkaphattam volna. De a szállítás (alig fértünk el a kisbuszban) miatt mégsem.

Sanyi és Gégé szerint otthon is könnyen beszerezhető (azóta se).

Az egyik árustól Sanyi az tudakolja, hogy mondják albánul: „köszönöm szépen”.

Az albán kereskedő papírra írja neki: „Fale minderit”.

Krujából Tirana felé indulunk a délelőtti napsütésben. A házak homlokzatán albán lobogók lengnek.

A Kamëz nevű elővárosban az út mellett zsidóvásár, ócskapiac, parkoló gépkocsik. Vasárnapi forgatag, emberek ezrei. Lassan, óvatosan araszolunk.

Különböző boltok, kávézók, pékségek. Cégtáblák özöne. Nekem a legkedvesebb, csupa nagybetűvel írom be a noteszomba: BUREKTORIUM.

Aztán hirtelen vége lesz a tömegnek és összevisszaságnak. A sajátos albán buhera azért marad. Tirana külvárosában, lakótelepén haladunk tovább.

Velem szemben Endre ül. A krujai indulás után elszenderedett. Amikor felébredt, és megtudta, hogy már jócskán elhagytuk az albán fővárost, kibugygyant belőle a hahotába torkolló megjegyzés: „Szép volt Tirana. Nagyon szép.”

Ami viszont tény: Albániában nincsenek kövér, elhízott emberek!

Az út menti táblákon feliratok:

Tirana International Airport Nënë Tereza – Aeroporti Ndërkombëtar i Tiranës Nënë Tereza. Elbasan County, Librazhd.

Rohan velünk a kisbusz, fel a hegyekbe, Elbasan felé.

Parku Kombëtar Shebenik-Jabllanicë.

6.

Az út mellett és a hegyoldalban rengeteg bunker. Az egyik mellett modern benzinkút, kávézóval. Megállunk: tankolás és csoportkép egy vörös csillaggal díszített hősi emlékmű és a bunker előtt.

A kommunista pártvezér, Enver Hodzsa (Hoxha) negyvenéves uralkodása alatt több mint hétszáz ezer bunkert építettek az országban. Ő volt Albánia teljhatalmú diktátora 1945 és 1985 között. Albánia 1939-es olasz megszállása után tiranai dohányboltjában kezdett szervezkedni a fasiszták ellen. Jó kapcsolatot ápolt a jugoszláv partizánokkal és Titóval. Ő lett az albán partizánharc vezetője, majd a háború után az ország első számú vezetője. Az Enver Hodzsa irányította kommunista ország kezdetben jóban volt Jugoszláviával, azonban az 1948-ban kirobbant szovjet–jugoszláv konfliktusban a gazdaságilag, katonailag erősebb Szovjetunió oldalára álltak. Hodzsa, aki ízig-veéig ortodox Sztálin-tanítvány volt, nem nézte jó szemmel az 1956-os szovjet irányváltást, vagyis a „desztalinizációt”. Hruscsovra, az új pártvezérre árulóként tekintett, így Kína lett a példakép, egészen 1977-ig, amikor a Teng Hsziao-ping-i eszmei-politikai koncepciót is bírálni kezdték az albánok, aminek az albán–kínai kapcsolatok elhidegülése lett a következménye. A kínaiak hamarosan leállították a gazdaságipolitikai és katonai segítségnyújtást Albániának.

A személyi kultuszt kiépítő diktátor haláláig izolációs politikát folytatott, a kommunista vezető megszállottan rettegett egy esetleges nyugati támadástól. A mindössze hárommillió ország területén összesen hétszáz ezer bunker épült Hodzsa idején. A diktátor, a jól ismert kommunista forgatókönyv szerint, mindent államosított, meghirdette az ország iparosítását és önellátását, a lakosság pedig nem utazhatott külföldre.

Albánia a világ egyik legszegényebb országává vált. A Nyugatot elvből halálos ellenségnek tekintette, s mivel a Szovjetunióknak és Kínának is hátat fordított, teljesen elszigetelődött. Az egyházüldöző, a mohamedán hatás miatt

a szakállt is betiltó, a templomokat, mecseteket leromboló vagy áruházzakká alakító diktátor uralma idején közel huszonötezer embert végeztettek ki, míg újabb ezrek a munkatáborokban találhatták magukat a legkisebb vétségekért is. Kalkuttai Teréz anyának (a tiranai repülőtér most az ő nevét viseli) megtiltották, hogy hazatérjen Albániába, és meglátogathassa haldokló édesanyját. A hírhedt albán titkosrendőrség, a Sigimuri tagjai az NKVD, a KGB és a Stasi legkeményebb módszereivel dolgoztak. Hodzsa halálakor mintegy harminckétezer ember, tehát a lakosság egy százaléka börtönben volt.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen.

Az út mellett bunkerek és benzinkutak. Itt-ott megállunk. Kávészunk, cigarettázunk, és nézzük a kopár sziklahegyeket és bunkereket. Mindeközben Endre és Sanyi ádáz csatát vív a wifiért. Albániában minden lehetséges, autópályán még biciklivel is lehet közlekedni, és az idegent őszintén és szeretettel meghívják egy kávéra.

Már harmadik napja a Balkánon vagyunk, és még nem ettünk burekot. Azért reménykedtünk, hogy Ohridban nem birkaszemleves (begova čorba) lesz az ebéd.

VI. FEJEZET

OHRID, ÉSZAK-MACEDÓNIA

1.

Albániából érkezünk a balkáni szkíták országába, a hóval borított, tündöklő hegymok közé:

Jablanica, Dešat, majd Korab (2764 méter magas, képe Észak-Macedónia címerében is szerepel, a Balkán-félsziget egyik legmagasabb hegycsúcsa).

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen.

Ohridban, a tó partján, a Palace Hotelban lepakoljuk a csomagjainkat. A szoba ablaka a tóra néz, jó kis terasz. A cigisek kiülhetnek majd dohányozni, de nem most!

Rögtön indulunk tovább. Többórás késésben vagyunk. Szveti Naumban, az Osztrvo étteremben ebédre várja a veszprémi küldöttséget, élén Porga Gyula polgármesterrel, Ohrid polgármestere, Jovan Sztojanoszki. A két polgármester már ismerősként üdvözlí egymást.

Korábban már találkoztak Veszprémben. Most folytatják a testvérvárosi lehetőségek latolgatását. Az egyik kapocs a városok között a közeli Bitolán született Kiril Lazarov, aki a legjobb macedón kézilabdás, és Veszprémben játszott pár évig. De van több más kapcsolódási pont is, például az Ohridi-tó meg a Balaton.

Egy úszó tutajon ebédelünk.

Hivatalos köszöntők. Korbély Barna és én tolmácsolunk. Az angolul elhangzó szöveget Barna fordítja magyarra, én meg szerbül kommunikálok az ohridi polgármesterrel és munkatársaival, valamint magyarra fordítom a macedón beszédeket. Porga polgármester úr elemében van, Molnár Sanyit viccesen megkéri, hogy üljön mellé, mert a magyar delegációból Sanyi az egyetlen, aki nyakkendőt visel. Közben kiváló macedón pálinkával koccintunk. Ánizsos törköly, évszázados hagyománya van. Nem olyan karcos, mint a magyar, kicsit édeskés. Az asztal roskadozik az ételkülönlegességektől: előételek, leves, sült pizstráng az Ohridi-tóból frissen kifogva, köreték és vörösbor Tikvešből, Macedónia legrégebbi és leghíresebb borászatából. Már a római korban kedveltek voltak a macedón borok a sok napsütésnek és a mediterrán éghajlatnak hála. A desszert tejszínhabos macedón különle-

gesség: „bugac”, csipkebogyóval és más gyümölcsökkel töltött pite. Ebéd után még egy népi zenekar is rázendít, természetesen magyar dalt is tudnak: „Az a szép...”

A fejedelmi lakoma után megnézzük a Szveti Naum-kolostort.

Több száz turista a középkori építmény udvarán. Megérkezik egy horvátországi motoroscsapat is. Csillogó bőrkabát és minden, ami kell a fílinghez, Sanyi mindjárt ott sertepertél körülöttük. Rock and roll és szelíd motorosok, Like A Rolling Stone.

Tragikus fordulat a történetben, hogy Jovan Sztojanoszki polgármester egy év múlva, 2019-ben váratlanul elhunyt. Veszprém és Ohrid között a testvérvárosi kapcsolatok felvétele egyelőre megszakadt.

2.

Észak-Macedónia leglátványosabb turisztikai célpontja az Ohridi-tó.

A középkorban erre végezte hittérítő munkáját a két híres bizánci szerzetes, Cirill és Metód. Az ő tanítványuk volt Kliment és Naum. Nagy szerepük volt a szláv írás megteremtésében és terjesztésében. Kliment nemcsak őrizte a hagyományokat, hanem meg is újította a glagolita írást. Szent Kliment (Kelemen) Ohrid védőszentje. A macedón ortodox egyház kiemelten ünnepli emlékét. Kliment iskolát alapított Ohridban, melynek főtere az ő nevét viseli, a tér közepén, egy gránittalapzaton Kliment szobra is ott áll.

Megnéztünk még egy, a tó vízére épített ősi települést. Az őslakosok úgy védekeztek a betolakodó hordák ellen, hogy cölöpökre falut építettek a tó vizére, és ott éltek. Biztonságban voltak, vizük és élelmük (hal a tóból) volt bőségesen. Az Ohridi-tó a Balkán-félsziget legidősebb tava, fele akkora, mint a Balaton, de sokkal mélyebb. Az albánok Pogradeci-tónak hívják. Mintegy ötmillió évvel ezelőtt, a pliocénban keletkezett, 693 méteres tengerszint feletti magasságban fekszik. Területe 358 km². Partvonalának teljes hossza 87,5 kilométer (ebből Észak-Macedóniára 56, Albániára 31,5 kilométer esik). Korbély Barnabás barátunk, a Balaton-felvidéki Nemzeti Park földtudományi szakreferense majdnem mindent tud az Ohridi-tóról és mindenről, ami földrajz. Utunk során sok érdekes ismeretet osztott meg velünk. A tó átlagos mélysége 155 méter, legmélyebb pontja 288 méter. Elsősorban a keleti oldalán lévő föld alatti források táplálják az Ohridi-tavat, de a közeli, magasabban fekvő Preszpa-tó vize is átáramlik ide a „föld alatti járatokon”. Az Ohridi-tó vize Sztrugánál átömlik a Crni Drim (Fekete-Drim) folyóba. Az pedig szép lassan kanyarog északra, Debar felé, átkel az albán hegyek között, eljut a Szkadári-tóhoz, onnan meg hirtelen bal kanyar, és irány az Adriai-tenger.

Sok jó víz. Lefolyik a macedón hegyekből a tengerbe. Ez a természet rendje.

Estefelé Ohridban csapatunk két részre oszlik. Gyula, Endre és Molnár Sanyi a hotel éttermében maradnak. Whisky mellett beszélgetnek.

Mi, Barnával és Gégével sétára indulunk az ohridi éjszakában.

Én boltot keresek, fogkefét akarok venni, Albániában elvesztettem. A boltban érdekes látvány tárul elénk. Az alkoholos részleg előtt rács. Este hét órától nem lehet boltban alkoholos italt vásárolni.

A sétányon óriási plakát fogad bennünket Kiril Lazarov (kézilabdázó) arc-képével. A balkezes macedón átlövő 2002 és 2007 között légióskodott a Veszprémi Kézilabda Klubban. Bombagóljaival örömteli pillanatokat szerzett a népes veszprémi szurkolótábornak. Az ő fényképével hirdetik, hogy júniusban kéthetes kézilabdásulit rendeznek Ohridban, amelyen részt vehet minden fiatal, aki befizeti a pár száz eurós részvételi díjat.

Gégével és Barnával végigsétálunk Ohrid főutcáján, egészen a bizánci építészet remekéig, az ezeréves Szent Szófia-templomig. Napjainkra a költészet szentélyévé is vált ez a templom, mert minden évben ott adják át a sztrugai nemzetközi költészeti fesztivál nagydíját. Arany babérkoszorúval ismerték itt el többek között Robert Rozsgyesztvenszkij (1966-ban), Nagy László (1968-ban), Pablo Neruda (1972-ban), Eugenio Montale (1973-ban), Eugène Guillevic (1976-ban), Hans Magnus Enzensberger (1980-ban), Nichita Stanescu (1982-ban), Allen Ginsberg (1986-ban), Joszif Brodskij (1991-ban), Juhász Ferenc (1992-ban), Seamus Heaney (2001-ban), Tomaž Šalamun (2009-ban) költészetét. A rangos fesztivált valójában 1962 óta Sztrugán rendezik (Struški Večeri na Poezijata, Sztrugai Költészeti Esték), de a nagydíjas poétáknak az ohridi Szent Szófiában – gálaest keretében – szokták átadni az aranykoszorút. A nyolcvanas évek második felében az Újvidéki Rádió magyar nyelvű műsorának irodalmi szerkesztőjeként – Gion Nándor főszerkesztő jóvoltából – majdnem minden évben részt vettem, tudósítottam a sztrugai fesztiválról.

Persze nemcsak a költészet miatt járok ide vissza, hanem mert itt voltam katona 1978 november elejétől 1979 október végéig a jugoszláv hadseregben (JNA). Titov Veleszben volt a kiképzés, majd pedig a macedón–albán határon, Debár fölött, a hegyekben „szolgáltam”. Nagyon megkedveltem a tájat, engem teljesen hatalmába kerített.

2.

Macedónia. A peccsalbárok (vendégmunkások) országa, a lakosság fele külföldön dolgozik, messzi városokba hurcolják, próbálják beteljesíteni boldogulásuk és meggazdagodásuk reményét.

Népesség: 2 millió fő (ebből körülbelül félmillió albán). Terület: 25 713 négyzetkilométer. Pénznem: macedón dénár.

A macedón nyelv a bolgárokéval mutat szoros rokonságot.

3.

Hétfőn (2018. április 30-án) reggeli után még elmegyünk az ohridi Szveti Jovan Caneo kolostorba. Ott forgatták a némaságot fogadott szerzetesről és a vérbosszúról szóló *Eső előtt (Pred doždot)* című macedón–angol–francia filmet, amely 1994-ben Arany Oroszlán-díjat kapott a Velencei Filmfesztiválon. Milcso Mancsevszki rendezte.

A balkáni etnikai-vallási konfliktusokat feldolgozó film három fejezetből (*Szavak, Arcok, Képek*) áll, a köztük levő kapcsolat az idő, amely az események körkörös, véget nem érő láncolatát hivatott tükrözni. Van benne egy mondat, ami többször is visszatér: „Az idő nem hal meg, a kör nem kerek.” Először a nyitó jelenetben az idős szerzetes mondja ezt Kirilnek, a némaságot fogadott fiatal szerzetesnek, aki később beleszeret a gyilkossággal vádolt albán lányba. Majd másodjára egy falfirkán olvasható Londonban, és kissé módosulva a harmadik részben is elhangzik. A történések súlya alatt néha megdermed az idő, és egy percre megáll, de a mindent elmosó eső után folytatódik az egész előlről.

4.

Juhász Ferenc: *Az ohridi források* című versével veszünk búcsút Ohridtől:

AZ OHRIDI FORRÁSOK

Hol vagytok költők, barátaim?

Hol vagytok költők?:

a vers sörényébe csimpaszkodó társak,

az elégiák kék hamvát aranyvödörbe gyűjtögetők

s ti szárnytalan mással-repülők,

a depressziók és mániák fekete virágporát madártojás zöldszeplős héjába gyűjtők,

a vers homlokszörébe, tarkószörébe, csáptövébe,

a vers csáptő-szörkoszorújába, mint eleven töviskoronába

vörös marokkal, behorpadt fehér ujjhegyekkel,

a begyűrt rece-süvegekkel, nagy papirusztekercs-körmű ujjakkal kapaszkodók,

a hajnalt aranyoszlopokkal kitámasztók,

az alkonyt lemezes véromlással betapasztók!

Az az ohridi hajnal, az az ohridi alkony!,

s nem csörög zöld üvegzajjal a ködpárás magas tó,

ó, ti kinyitott ajtók, amin az úr zuhog át,

mint a huzat-szél túlvilág-havazással,

ó, ti becsukott ajtók, amik mögött a nyár van,

a kapkodás tilalma, radarernyő-virágok

és közben a hajam nő és közben nő a bajszom

és közben körmeim nőnek, kézkörmöm, lábkörmöm nő.

És közben az elhagyás rózsakertje mélység,

illat-magasság, szírom-örvény csönd-tér.

Hol vagytok költők, barátaim,

ti csupa szki-nevűek,

mert vezetéknevetek aranyló potroha szki,

balkáni szkiták,

Antalok, Péterek

s te a filozófus Pascal név-örököse Paszkál:

Ante Popovszki,

Petre Bakevszki,

Pascal Gilevszki!

Hol vagytok

a feketeliliom úr sárga hangszálain lovaglók...

és így tovább, több oldalon keresztül, ahogy csak Juhász Ferenc tudta a verssorokat egymásba fűzni!

Vannak emberek, akik miatt időnként visszatérünk a múltba.

Mert a vér nem válik vízzé.

Mindannyian az Úr vendégei vagyunk, ki hosszabb, ki rövidebb ideig, ameddig bírjuk cérnával.

Indulunk fel a hegyekbe.

VII. FEJEZET

GODOT-RA VÁRVA, ROSTUŠÁNÁL

1.

Ohridból Debár felé a Crni Drim (Fekete-Drim) folyó mentén haladunk. Hamarosan véget ér a fennsík, beérünk a hegyek közé. Betonút kanyarog a szűk völgyben. Az út bal oldalán az albán–macedón határhegységek magasodnak.

A folyó gyorsan áramló vizét gátak fogják fel, hogy a turbinák elektromos energiát termeljenek. Több új erőmű is hasznosítja a víz erejét.

A fekete folyó Debárnál fordul nyugatnak, Albánia felé.

Debár régi illír település, később a rómaiak, majd a szerb királyság fennhatósága alá tartozott, aztán jöttek a törökök. A 20. század eleji balkáni háborúk során szabadult fel. A második világháborúban a macedón partizánegységek főparancsnoksága a közeli Karaorman-hegységben volt. Jugoszlávia megalakulása után Macedónia tagköztársaság lett. 1967-ben egy iszonyatos erejű földrengés porig rombolta Debár régi lakóépületeit.

Észak-Macedónia nyugati térségében többségében albánok élnek.

Úgy látom, Debár „albán város”. Tizennégyezer lakosa van, abból tízezer albán, a többi macedón, török és cigány. Már 1979-ben is az lehetett, amikor itt voltam katona, de akkor még nem volt annyira nyilvánvaló, mert a titói Jugoszláviában a nacionalizmus tabu téma volt, amit gyökerestül ki kellett tépni, még beszélni se volt szabad róla. Ezért vagy sem, de nagyjából mindegy volt, ki milyen származású. Tito haláláig, ami 1980-ban következett be, de legfeljebb 1991-ig, Jugoszlávia széteséséig. Utána pont ezen az elfojtott nacionalista alapon kezdődtek az öldöklések. De érdekes, hogy nem az albánok és szerbek között, ahogy az az előzetes egymásnak feszülésekből következhetett volna, hanem a szerbek és a horvátok meg a bosnyákok között.

A nyugat-macedóniai térség többi nagyvárosa (Sztruga, Gostivar, Tetovo) is mind albán többségű. Az út menti kétnyelvű táblákon ma már megy a harc: hol az albán, hol a macedón írás van áthúzva, lefestve. Gyakori a „This is Makedonija!” felirat. Gondolom, a turistáknak szól, nehogy azt higgyék, Albániában járnak. Vagy lehet, hogy az albán szeparatistáknak? Megy a harc az identitásért, nyelvért, dominanciáért. A területért.

A macedónok pravoszlávok, és a cirill ábécé szerint írnak, az albánok inkább muszlimok, ők latin betűket használnak.

Látszik, hogy nagyon szegény vidéken járunk, a macedón állam nem igazán fektet pénzt ebbe a régióba. Rengeteg a régi autó, erre még 750-es Zastavával is közlekednek, amit a régi Jugoszláviában Fityónak hívtak. És sok a Renault 4-es is. Utóbbiakat a szlovén Renault gyárban készítették Novo Mestóban. Máshol ezek az autók már oldtimernek számítanak, itt nem.

Valamit tudtak azok a régi autógyárak mérnökei és szerelői, jó anyagot használtak, mert még mindig nem hullottak darabjaikra a gépkocsik, pedig azóta negyven év is eltelt. Amikor 1991 őszén Újvidékről áttelepültünk Veszprémbe, nekem is Renault 4-esem volt. Jó kis fapados autó volt, még murvát is szállítottam vele, és más építőanyagot Baláca utcai házunkhoz. Sajnos az alváza kétszer is szétrohadt, de mindig volt, aki megjavítsa.

Az út egyre csak kanyarog. Sebességváltó nélkül rohan a Volkswagen. Debár után Koszovraszti következik, majd összeszűkül a fennsík, és a kanyargó Radika folyó festői völgyében folytatjuk utunkat a hatalmas hegyek között, a Mavrovo Nemzeti Park felé. Az út bal oldalán a Deshat- és a Koráb-hegység, a jobb oldalon pedig a Bistra terül el. Több mint kétezer méter magas hegyóriások.

Egyre csak a *River Deep, Mountain High* (Mély folyó, magas hegyek) című dal cseng a fülemben. Ike és Tina Turner adta elő. A zenét és a szöveget Phil Spector, Jeff Barry és Ellie Greenwich szerezte. Tizenöt éves lemezlovas karrierem során számtalanszor felcsendült a műsoraimban, az Újvidéki Rádióban. Abban az időben még másról szólt a rádióműsor, nem értelmetlen bohóckodásról. Ismertük és bemondtuk a dalok címét, az előadókat, a zenészeket, a zeneszerzőket és a dalszövegek íróit. Tudtuk, kik alkották az együt-

teseket: a Beatlest, a Rolling Stonest, a Led Zeppelint, a Deep Purple-t, a Black Sabbathot. Az Illést és az Omegát.

Ma már, sajnos, személytelen, üres az éter. Csak háttérzaj és nyálas hablatyolás, jópofizás van. Konzumidiotizmus?

Egyetlen menedék maradt: a Bartók Rádió, ott még elmondják, ki a zeneszerző, ki az előadó. Sok mindent láttam és sok mindent átéltem ebből a világból, de nem akarom elfogadni az emberi civilizáció, a kultúra leépülését. A torzulás az más, a torzulásokban én mindig is találtam szépséget. A civilizáció és a kultúra totális háttérbe szorítása, elvesztése viszont kegyetlennek bizonyulhat.

Váratlanok a kanyarok, nagyok a szerpentinek a Radika völgyében. A Bistra-hegységen található a legjobb dús fűvű macedón hegyi legelő, ahol ma is csak hegyi ösvényeken megközelíthető falvakban (Lazaropole és Galičnik) éli a macedón nép az évszázadok óta megszokott életét. Itt őrződtek meg leginkább az ősi szokások. Olyan vidék ez, mint nekünk, magyaroknak a Gyimes.

Lazaropole a legmagasabban fekvő település Macedóniában, 1350 méterrel a tengerszint felett. Híres pásztordinasztiák és gypjűfonó családok meg szőnyegszövők élnek itt. A környezetbarát háziipari termékek mellett az autentikusan megőrzött hegyi parasztházaknak is köszönheti hírnevét. A szomszédos Galičnik nevű hegyi faluban nyaranta messze földön híres, látványos lakodalmakat tartanak július közepén, a falu védőszentjének ünnepén (Petrovdan), nem csak turistáknak. Azon a napon minden elszármazott köteles hazalátogatni, bárhol is éljen a nagyvilágban. Az alkalomra kiválasztott menyasszony és vőlegény közül az egyiknek mindenképp helyi születésűnek kell lennie. Az egyik fő attrakció, amikor a helybéli férfiak az úgynevezett „teškoto” nevű táncot előadják a fiataloknak és a násznépnek. A tánc neve az élet nehézségeire utal, amellyel a házaspárnak meg kell majd küzdenie. Az egyik legismertebb macedón népdal az *Aber dojde donke*. Még a szkopjei Leb i sol jazzrock együttes is feldolgozta a nyolcvanas években.

A macedón néptáncok nagyon sajátosak, van olyan török időkből származó körtáncuk (kolo vagy horo), amit zenekíséret nélkül roptak, csendben, nehogy meghallják a zenét a török agák, akik a háremük részére elrabolták a leg szebb lányokat.

A Radika folyó bal partján, a muszlim vallású albánok körében is legalább olyan fontos a lakodalom, mint a macedónoknál. A másik legnagyobb családi ünnep a fiúk serdülőkor előtti körülmetélése. Ősrégi, keleti eredetű szertartás.

2.

Kanyargó aszfaltút a Radika folyó völgyében. Fel a hegyek közé, a vad vizek mentén, Rostuša felé haladunk.

A rostušai hídnál megállunk. Nagyot dobban a szívem, számomra ismerős vidék. Utoljára 1979. október legvégén tekintettem fel a határőrvidékre, itt, ennél a rostušai kereszteződésnél szálltam fel a Debár felé közlekedő buszra. A régió katonai parancsnokságán átadtam a felszerelésemet, és visszatértem a civil életbe, Topolyára. Éppen betöltöttem a huszonötödik életévemet.

1978. november elején nyírtak kopaszra a veleszi laktanyában, ahol öt hónapos katonai kiképzésen vettem részt a Jugoszláv Néphadseregben, majd 1979. április 1-én átvezényeltek Rostuša-Bitušába, ahol hét hónapon keresztül határőrszolgálatot teljesítettem: Vojna pošta 6052, Rostuša.

Harmincfős határőregység tagja voltam. Őriztük a „zónát”. Szigorúan a lelkünkre kötötték, hogy ott minden hadititoknak minősül: az ösvények, az erdő fái, a hegyek sziklái, a medvék, a kecskék, a birkák, a madarak és mi magunk is. Fényképet semmiről se nem volt szabad készíteni.

A Krcin és Velivar (2375 m) hegycsúcsok között elterülő, kétezer méter magas hegygerincen futó határvonal megközelítőleg 10-15 km-es szakaszát őriztük. Amikor kollégáimmal április elsején áthelyeztek bennünket a veszezi kiképzőközpontból, akkora hó volt odafenn, hogy csak június elején tudtunk felmenni a határvonalhoz, hosszú hónapokig csak „vegetáltunk” a karaulában. A fegyvereinket pucoltuk, fociztunk, politikai oktatásban részesültünk. Néhány egykori bajtársam neve még mindig eszembe jut: Frano Klobasa (Dubrovnik, Sobra), Boris Vencelberger (Ljubljana), Bakurski Nikola (Bánát, Vajdaság), Idrizi Idriz (Koszovó), Goce Demerdžiev (Strumica), Suljić (Srebrenica), Mirković (Kraljevo), Baljić (Zadar), Stojanović (Beograd). A többi név ködbe vész. 1979 óta többé nem találkoztam senkivel közülük. Mindenki ment tovább a saját útján, néhány hónapra összesodort bennünket az élet, és annyi.

Valójában olyanok voltunk, mint egy jugoszláv válogatott: szerbek, horvátok, szlovének, bosnyákok, macedónok, montenegróiak, albánok és egy magyar. Egyedül voltam nyelvemmel, kultúrámmal, származásommal. Nagyon kilógtam a sorból. Hét hónapig nem beszéltem magyarul, mert nem volt kivel. Csak a postai levelek jelentették a kapcsolatot az otthoniakkal.

Amikor a nyár elejére elolvadt a hó nagy része, mindennap őrzjárat ment a határvonalra. A fiúk a nehéz hegyi szakasz miatt inkább csak az erdő széléig (1800 m magasig) mentek, ott leültek pihenni, beszélgetni, cigizni. Klobasa tizedessel kéthetente felkapaszkodtunk a hegygerincre, tudtuk, hogy rajtunk kívül más nemigen megy végig a határszakaszon. Olyankor találkoztunk az albán kiskatonákkal, ők mindig fent voltak, „éberen” őrködtek. Az általam vezetett őrzjárat máskor is végigyalogolt a határszakaszon. Mentünk fel a hegygerincre, fel a Krcin és a Velivár közé, a „tiltott zónába”. A hóval borított, tündöklő hegygerincre. A legenda szerint onnan egyszer egy kiskatona ellátott egészen az Adriai-tengerig.

A hegygerincen húzódott a jugoszláv–albán határ. Ahol hét hónapig dekkoltam. Mindig készenlétben. Vártuk a támadást. A barbárok rajtaütését?

Állig felfegyverkezve. Kalasnyikovok, golyószórók, géppuskák, aknavetők, töltények a hálótermek előtti folyosón.

Néztük a hegyeket, azokon a kopár albán hegyeken keresztül vonult vissza az első világháborúban szétvert szerb királyi hadsereg maradványa Korfu szigetére, nyomukban a Monarchia csapataival.

3.

A rostušai kereszteződés után van egy híd a Radika folyón. Onnantól az aszfaltút a folyó jobb oldalán, a folyó folyásával szemben folytatódik.

A híd előtti kereszteződésnél a mellékút Rostuša felé visz, fel a hegyre. Van ott egy színes eligazító tábla, térképpel. A buszmegálló melletti büfé régóta nem üzemel már. A mellette lévő elhagyatott autójavító műhely szintén romokban hever. Látszik, hogy régóta nem használja senki. A mester jobb munkahelyet talált, vagy netalántán ő is külföldre távozott, mint annyian az egykori Jugoszláviából?

Örömmel tölt el a régi helyszín látványa: a kereszteződés, a pisztrángokkal teli Radika, a híd, a régi romok, a büfé, az autójavító (hült helye). 1979-ben hét hónapig – a bácskai síkságból kiszakadva – ez a csodálatos macedón hegyvidék volt nekem az otthonom. Sokat szenvedtünk a katonaság, az állan-

dó harci készség miatt, s alig vártuk, hogy megszabaduljunk, és mégis – ennyi év távlatából – örülök, hogy ifjú koromban éppen itt tapasztalhattam meg először, milyen a száműzetés, idegenség, aszkéta életmód.

A rostušai hídnál lévő kereszteződésben egy magányos alak álldogál. Mintha 1979 novemberében is állt volna ott egy ember. A buszt várta volna? Mintha váltottunk volna pár szót, esetleg intettünk is egymásnak? Mintha időtlen idők óta ott állna ez az öreg csavargó. Godot-ra vár talán? Vagy engem vár, immár majdnem negyven esztendeje? Várja, hogy tovább folytassuk – negyven éve – elkezdett beszélgetésünket? Mint Vladimir és Estragon, a világegyi Beckett-hősök, körülbelül annyit tudnánk egymásnak mondani talán.

„ESTRAGON: Hová megyünk?

VLADIMIR: Nem messzire.

ESTRAGON: De, de, menjünk minél messzebb innét!

VLADIMIR: Nem mehetünk.

ESTRAGON: Miért nem?

VLADIMIR: Holnap vissza kell jönnünk.

ESTRAGON: Miért?

VLADIMIR: Hogy Godot-ra várjunk.

ESTRAGON: Persze, persze. *(Szünet)* Nem jött el?

VLADIMIR: Nem.

ESTRAGON: És most már nagyon késő van.

VLADIMIR: Éjszaka.

ESTRAGON: És ha hagynánk a fenébe?

(Szünet) És ha hagynánk a fenébe?”

Samuel Beckett tragikomédiája arról szól, hogy Estragon és Vladimir várakozik egy elhagyatott út mellett, egy kiszáradt fánál, miközben a 20. századi szépirodalom egyik legmegdöbbentőbb párbeszédét folytatják egymással: szavakat, tömondatokat, emléktöredékeket halmoznak egymásra csaknem összefüggéstelenül. Sokat hallgatnak és várakoznak.

Homály és kétértelműség jellemzi a művet: abszurd, értelmetlen és céltalan minden, pótcselekvés, időhúzás, halandzsza, hiány és hiábavalóság...

Megállt az idő, elveszett a remény, hacsak arra nem gondolunk, hogy az országút szélén, ahol mindez történik, az első felvonás kiszáradt fája a másodikra kizöldül, tehát a vegetatív lét még nem szűnt meg.

Beckett hősei a várakozás unalmát egymás és önmaguk marcangolásával töltik el, életfilozófiájuk abban merül ki: „Ne csináljunk semmit. Ez a legokosabb.” Egyetlen reményük, hogy Godot, ha megérkezik, megmondja majd, mit kell tenniük, vagy oltalmat nyernek nála, hiszen valamikor „kérelemmel járultak elébe”, s bár „bizonytalan felterjesztésükre” csak azt a választ kapták, hogy „majd meglátjuk”, ez is több a semminél. Jogaik nincsenek, közvetlen és hosszú távú jövőjük Godot megérkezésétől és akaratától függ. Beckett drámája az ember védekezőerőit próbálja felszabadítani. Egyik kritikusa szerint a dráma a személy „időből való kihullását” jeleníti meg, és azt az erőfeszítést, hogy találjon valamit, ami oda visszavezetheti.

Beckett egyik magyarázatában Szent Ágostont idézte, aki arról értekezik, hogy a keresztfán, Jézus mellett, két latort is megfeszítettek: „Ne ess kétségbe: az egyik lator üdvözült... De ne reménykedj: a másik lator elkárhozott.” Ez a Szent Ágoston-i mondat – némi kiegészítéssel – a drámában is előfordul.

Hogyan kell ezt az egészet érteni? Talán úgy, ahogyan Pozzo mondja a *Godot*-ban:

„Egy nap megszületünk, egy nap meghalunk, ugyanazon a napon, ugyanabban a percben. Az asszonyok a sír felett szülnek, lovagló ülésben, a nap egy percig csillog, aztán ismét az éjszaka következik.”

Jól elő lehetne adni Beckettnek ezt az abszurd életjátékát itt, az Isten háta mögötti világban, a rostušai kereszteződésben. Szabadjára engedhetnének rémálmainkat, a metafizikát. Anatómiai lecke az emberi létezés reménytelenségéről. Nem esne olyan nagyon nehezünkre, nem lenne idegen a szerep, hiszen ahogy a Beckett-hősök nem választhatják meg a sorsukat – a helyzet határoz helyettük –, ugyanúgy sodródunk mi is szituációból szituációba, még ha sokszor nem is látjuk át egészen. Mert mire figyelünk? Többnyire nekünk is csak a legegyszerűbb biológiai és fiziológiai fennmaradásért folytatott erőfeszítésre futja, mint ezeknek az abszurd hősöknek. És nemcsak itt fönt a durva hegyek között. Hanem egyébként is.

Gyula, Sanyi és Barnabás cigarettázik.

Endrével és Gáborral fényképezkedem, közben fél szemmel a rostušai fickót figyelem. Vladimirt. Vagy Estragont? Közben eszembe jut, hogy pár száz kilométerre innen, 1993-ban, a balkáni háború idején, az ostrom alatt Szarajevóban Susan Sontag megrendezte a *Godot*-t. Egymásra másolódnak az idősíkok. „Európa, amiként a barbarizmus, úgy a civilizáció helye is volt a világtörténelemben mindig is” – nyilatkozta az amerikai író, az avantgárd papnője az eseményről készült dokumentumfilmben. „Nonstop halálos fenyegetettségben éltünk, éhezünk, fáztunk, nem volt telefon, nem volt áram. Mindez egészen más dimenziót adott mindennek” – fűzte hozzá Haris Pašović rendező, aki végig segítette Susan Sontag munkáját.

Haris egy kicsit a mienk is, vajdaságiaké, mert az újvidéki Művészeti Akadémián végzett rendezői szakon 1984-ben, Bora Drašković osztályában. És pályafutása elején Újvidéken, Belgrádban, Szabadkán rendezett néhány emlékezetes előadást, köztük *A tavasz ébredését* és a *Madarakat*. A balkáni háború kezdetén vonult vissza Szarajevóba, és lett belőle bosnyák rendező, ahogy mostanában titulálják. De látom, hogy újra rendez Belgrádban, és arról nyilatkozik az újságoknak, hogy mi, balkániak ideális páciensei lehetnénk Freudnak. Tipikusan frusztrált esetek.

Bum trasz, bum trasz, robbantak a gránátok, vakító éles fények festették vörösre Szarajevó egét 1993-ban, miközben a társulat esténként a *Godot*-t próbálta. Ugyanakkor érdekes, hogy boldogan emlékeznek azokra az időkre a színészek, nem a külső, hanem a belső történések, a munka miatt, derül ki a velük készült dokumentumfilmből. Susan Sontag, aki kényelmes New York-i otthonát felcserélte a szarajevói életveszélyre, a bosnyák színészek számára nem kevesebb volt akkor, mint maga *Godot*, aki eljött hozzájuk.

A Godot-ra várva (En attendant Godot) mára elismerten a 20. század egyik legjelentősebb drámai szövegévé vált, tanulmányok özöne jelent meg a szerzőről, a Nobel-díjas Samuel Beckettről (1906–1989). The Beckett industry – mondják az angolok. Nem csoda, hogy nekem is elsőre *Godot* ugrik be a várákozásról, pedig eszembe juthatnának ezen a tájon például Bodor Ádám regényei is. Annál is inkább, mivel nála a világvégi táj az elsődleges főszereplő. A táj határozza meg a narratív struktúra működését. És magától értetődően az életet is. Az erdélyi származású magyar író ugyanakkor nagymestere az outsider alakok megfigyelésének. Erdőkerülő, kamionsofőrök, börtöntölteltek, spiclik és más abszurd figurák a szemünk láttára esnek szét, bomlanak fel, miközben azért mintha vidáman (az olvasó számára egyenesen komikusan) élnék az életüket. Rettenetes a pusztaságra lecsupaszított ember látványa, legszívesebben elfordítanánk a fejünket, esetleg röhögnénk idiótán. Ha már itt tartunk, a katonaság is valami ilyesmi, alapjárat a zéró pont körül, amikor csupán a test működésére, életben tartására koncentrálsz, a parancs teljesítésére, az eszedet meg jobb, ha kikapcsolod. Mindeközben itt speciel

a macedón hegyeken körbevesz a fenséges természet, és kinevet, gúnyt úz belőled, úgy, hogy egyből ráérezel, hol a helyed az evolúciós láncban. Olyan ajtókat nyit rá az emberi szenvedésre Bodor Ádám, akárcsak Beckett, amelyek általában el vannak függönyözve, homályos ablaküveg mögé vannak rejtve a kórházakban, a hajléktalanszállókon, netalán az egykori kaszárnyákban.

Rostuša: a faluba vezető út kereszteződésénél egy szikár, aszkéta, néma öregember áll, mintha földbe gyökerezett volna a lába.

4.

A Radika folyó jobb oldali partján, szemben a rostušai hegyoldallal található az ezeréves Szveti Jovan Bigorski (Bigorszki Szent János) -kolostor, amelyet a török hódítások idején leromboltak, de a 18. században újjáépítettek. Messze földön híres a szentképfala, amely Macedónia egyik páratlan látnivalója. Debári mesterek faragták a Filipovszki testvérek irányításával. A csipkés faragványú, népi motívumokkal, viseletekkel, jelenetekkel ékesített falon látható többek között az utolsó vacsora, János fővétele, Krisztus születése stb. A kolostor legrégebbi ikonja 1512-ből való.

Azt mondják, a Szveti Jovan Bigorszki-kolostor oltára szebb, mint a szkopjei Megváltó-templomé.

A kolostor legimpozánsabb tere az ebédlő, amely kétszáz vendég befogadására alkalmas.

A festői kolostor hírnevét nemcsak a faragványoknak köszönheti, hanem az érdekes és virtuóz építészeti konstrukciójának is. Az épületegyüttes része a különleges, többemeletes, kiugrós-beugrós zarándokszállás is.

Szembetalálkozunk a főapáttal, aki éppen sétára indul, bemutatom neki Gyulát. Kicsit meglepődik, hogy magyarokat lát kolostora udvarán. Röviden elmondja, hogy Szent Cirill és Metód – bizánci szerzetesként – a 9. században a kazárok földjén jártak, ahol magyar törzsekkel is találkoztak, aztán pedig a morva fejedelem hívására megérkeztek Közép-Európába. A *Bibliát* szláv nyelvre fordították, majd Cirill halála után a bizánci császár Metódot kinevezte Pannónia és Morvaország érsekévé.

Na, lám csak, valóban kicsi a világ. A Bigorszki-kolostor udvarán ezer évet repültünk az időben, és magyar törzsekről is hallottunk.

Valahol azt olvastam, hogy a „bigor” szó ómacedón nyelven követ jelent.

A Szveti Jovan Bigorszki-kolostor parkolójából, udvarából tisztán látjuk a zónát, a „rejont”, a Deshat-hegység napfényben úszó csúcsait, a Krcin és Velivart, valamint a köztük feszülő havas hegygerincet és a négy kicsi települést: Rostušat, Vele Brdot, Trebištét és Bitušát. Ha jól látom a Google térképen, a bitušai karaula mára „zarándokszállás” lett, és egy új ortodox templomot építettek az udvaron. A létesítmény a Bigorszki-kolostorhoz tartozik, a leírás szerint itt rendezik meg a macedón hitoktatók nyári táborát. A műholdfelvételen látom a focipályát, és láthatók a kispályás focikapuk is, amelyek a mi időnkben is ugyanott álltak. Nosztalgia? Inkább nem mondom tovább.

Búcsút intek a zónának, ahol megtanultam, mi a magány, miközben a katonaeMBER sosincs egyedül. Jót tett velem az a több hónapos magány, fel tudtam ismerni az élet kimondhatatlan teljességét.

5.

A Mavrovo Nemzeti Park felé vezető út végig a Radika folyó kanyonjában kanyarog. Az erős sodrású folyó medrében sok jó víz elfolyik dél felé, a Crni

Drimbe. A környező hegyek csúcsain és gerincén – még most, április végén is – mindenhol hó van, legtöbb a Korábon. A Koráb-hegység (albánul Maja e Korabit, macedónul Голем Кораб – Golem Korab) Albánia és Észak-Macedónia (a mostani Macedónia hivatalos neve) határán fekszik, csúcsa a 2764 méteres tengerszint feletti magasságával mindkét ország legmagasabb pontja. A Balkáni-félszigeten csak a görög Olümposz magasabb (2917 méter).

1979. április 1-én ezen az úton – ellenkező irányból – érkeztem Debárba, a bitušai karaulába. Mintha tegnap mentem volna el. Sztalker a hegyen, fenn a zónában. Víz csöpögött a mennyezetről egy fémlavórba, amelynek vizében (egy darab papíron, zárójelbe téve) múlt, jelen és jövő találkozik.

Az országúton három – nagydobot, harmonikát és trombitát cipelő – férfi ballag. Közéledünk Mavrovo Anovi településhez, a „macedón Királyhágóhoz”. Miután megérkezünk, kiszállunk a kisbuszból. Nézzük a fenséges hegyeket, erdőket. Gábor kóbor kutyákat fényképez.

Én pedig a különböző éttermek kínálatát tanulmányozom. Helyi specialitásokat keresek, a Mali Odmor (Egy kis pihenő) nevű étteremre esik a választásom. Úgy sejtem, ott igazi macedón lakomában lesz része a csapatnak.

Hatfős nagy asztalnál foglalunk helyet. A pincér hat pohár rakival (macedón pálinkával) érkezik, ez a főnök úr ajándéka, ezzel köszönti a magyar vendégeket.

Miután – Barnabás (a sofőrünk) kivételével – mindannyian felhörpintetjük, Gyula megkérdezi, hogy van-e sült bárány.

Én is szívesen megkóstolnám, de az sajnos nincs, majd csak estefelé készül el.

Mivel tegnap az ohridi polgármesterrel pizstrángot ettünk, az étlap áttanulmányozása után azt javaslom, hogy mindannyian macedón szkárát rendeljünk, ez a macedón konyha egyik legjellegzetesebb fogása. A másik a tavcse na gravcse (a macedón sólet, sült babétel).

A szkárá különböző roston sült húsokat tartalmaz: kebačina (csevap), šarska pljeskavica, saslik (raznjici), sült kolbász (kolbasica), valamint egyéb sült húsok (sertéskarmonádli, csirkemell vagy -comb) közül lehet választani.

Szerb és horvát nyelvterületen ezt mešano mesonak hívják.

A rostonsültek mellé hagymát, ajvart és sopszka salátát kérünk.

A pincértől megkapjuk a wifi kódot, Endre és Sanyi mintegy jelre várva, azonnal félrevonulnak üzeneteket küldeni az otthon maradt szerelmeiknek.

Egy bő negyedóra múlva megérkeznek a gőzölgő sült húsok.

Fenséges lakoma volt ez a mavrovói Mali Odmor étteremben. Felejthetetlen. Ahogy rá gondolok, már érzem is a roston sült húsok jellegzetes füstös illatát. Beülünk a kisbuszba. Barnabás vezet, mi pedig némán emésztünk. A háttérben elhalványulnak a havas hegycsúcsok.

VIII. FEJEZET

A BÁRÁNYFEJTŐL A RÉSZEGES ALBÁN SZAMÁRIG

1.

Albániában és Macedóniában nagyon jókat lehet enni. A helyben termelt élelmiszerek jó minőségűek, az éttermek pedig olcsók. A gasztronómiájukra hatással volt a török, a szerb és a mediterrán konyha is.

A szkipetárok (albánok) és a macedónok nagyon szeretnek enni. Mivel közösségi emberek, itteni embert egyedül ülni étterem, vendéglő asztalánál ritkán látni, és ha lehetőségük van rá, megadják a módját az étkezéseknek. So-

kat és sokáig esznek, és mindent megesznek, ami előttük van, közben pedig megbeszélnek a dolgokat.

A húsokat általában az asztal közepére tálalja a pincér egy nagy tálcán, onnan szed magának mindenki étvágya és ízlése szerint.

A balkáni ételek egyik előétele a lepény, amit különféle sült zöldségekből készült kencével kenegethetsz, illetve joghurtzósszal (salce kosi, ami igazából a mi tejfölünkhöz hasonlít). Remekül elnyomja az éhséget, és előkészíti a gyomrot a nehezebb, húsos ételekhez. Csakúgy, mint a házi sajtok.

Utána kerülnek asztalra a húsok. A balkáni éttermekben csak fiatal állat húsát kínálják, az öregebbeket szaláminak dolgozzák fel. Előnyben részesítik a csontosat, de az étlapokon szerepel csont nélküli hússzelet is. A legtöbb étterem borjút, bányát, csirkét és malachúst kínál, de van, ahol kecskegídat is.

Az éttermekben a húsokat és a zöldségeket parázsló faszénen sűtik. A nagy száraz húsokkal szemben a csontosakat ízletesebbnek tartják, jól lehet cuppogni velük. Nyugodtan meg lehet kézzel fogni. Errefelé az a mondás járja: „A nőt és a húst kézzel fogjuk, a szénát pedig vasvillával.”

Szinte minden ételhez hoznak citromot is, ami például a halételek és levesek ízesítésén túl azért is jó, mert a nyári melegben frissít, valamint az étkezés végén a kinyomott citromba törölhetjük a kezünket, ami kiválóan oldja a zsírt, így egészen a kávézásig sem kell felállni az asztaltól kezét mosni.

Az albánok egyfajta csemegeként eszik a sült bányafejet. Bány- és borjúfejből főznek fejleveset is (paçe), ami egy tipikus délelőtti étel. Tízórai.

Albán specialitás a tave dheu, ami agyagedényt jelent, és minden ételt így hívnak, amit ebben készítenek el és szolgálnak fel. Lehet benne húsos és zöldséges ételeket is készíteni, és a dolog lényege, hogy amikor kihozzák az asztalhoz, az étel még rotyog, mert az edény tartja a hőt. Ebben készítik például a másik albán ételt, a joghurtban sült bányát (tave kosi) és a mi lecsónkhoz hasonló fűgesét is.

A balkáni ételek közkedvelt alapanyaga a bab. Általában cserépedényben, parázs közt sűtik. Borjúhússal az igazi, de az átutazó turista nemigen találkozik vele az étlapokon, előre kell megrendelni, mivel sok időt vesz igénybe az elkészítése.

Szívesen fogyasztanak belsőségeket, a pacalt és a velőt például kirántják. Különleges albán étel a kukurec. Leginkább a hurkához hasonlít, de itt bány- vagy borjúbélbe töltik a belsőségeket. Sokak szerint bűdös, ehetetlen, de az albánok imádják.

Vannak halételek is. Errefelé őshonos halnak számít a koran (nincs köze az iszlám szent könyvéhez, véletlenül hívják ugyanúgy), ami valójában tavi lazac, és csak az Ohridi-tóban található.

Természetesen ismerik a tésztákat is, a spagettit, a tortellinit és a pizzát, mindenféle feltétekkel.

Végül jöjjön a desszert! Errefelé közkedveltek a törökök által meghonosított diós-mézes édességek, rétesek, mint például a baklava. De a tortáik és krémes süteményeik is nagyon finomak. A habbal töltött samrolni vagy habroló. A sampita nem hiányozhat egy albán cukrászdából sem. Ez egy tojásfehérje alapú, nagyon habos édesség. Piskótatésztára halmozzák rá a habot, aminek a tetejére is vékony piskótaréteg került, ezt leöntik csokoládémázzal, de porcukorral megszórva is kiváló. Kockára vágva árusítják.

2.

Jellegzetes szeszes ital a macedón és albán raki, vagyis pálinka. Leggyakrabban szőlőből készül, de főznek szilvából, szederből és somból is. A jó raki is-

mérve, hogy cukor hozzáadása nélkül készül. Amilyen gyümölcsből cukor nélkül nem lehet rakit főzni, abból az itteni emberek nem is főznek.

Állítólag errefelé mindenki iszik, de soha senki nem részeg. Csak a számár? Ki ne hallotta volna már a mondást: „Berúgott, mint az albán számár.” Ennek az eredetére mindenféle komoly és komolytalan magyarázat létezik. A legkézenfekvőbb, hogy Albániában a részeg emberre azt mondják: gomar, azaz számár. Itt a gyengeség jele, ha valaki annyira részegre issza magát, hogy számár módjára viselkedik. A szamarat genetikailag alkoholista állatnak tartják, mert ha egyszer megízleli az alkoholt (lehullott, megerjedt gyümölcsöt), akkor mindig keresni fogja azt. És mivel itt a mediterrán részen a gyümölcsöknek magasabb a cukortartalma, a számár meg feleszegeti a földről az erjedt gyümölcsöt, egészen könnyen kerül delíriumos állapotba.

A raki mellett a másik legismertebb rövidital a Skenderbeu konyak, amit régen Magyarországon is lehetett kapni. Többféle kiszerezésben és különböző formájú üvegekben árulják. A krujai bazárban is lehet kapni.

A macedón borok nagyon jók: főleg a Pelagóniában van nagyon sok szőlőültetvény. A legjobb macedón borokat a tikveši borvidéken készítik. Ezeket úgy hívják, hogy Tuga za jug, Stobi, Kratošija stb.

Az itteni emberek életében nagyon fontos dolog a kávé. Legtöbb vendéglátóhelyen török és presszókávét is lehet kapni. Ha egy itteni ember szeretne megbeszélni valamit a barátjával, vagy üzletet akar kötni valakivel, mindig kávézni hívja az illetőt. „Druženje uz kafu” – hirtelen nem találok rá a megfelelő kifejezést. Semmiképpen sem mondanám úgy, ahogyan a Google: „kávé mellett lógni”. Bár, hát végül is hozzávetőlegesen erről van szó, kávé mellett beszélgetni. Ugyanakkor szertartás is.

A kávézók errefelé a nap bármely szakában tele vannak emberekkel. Isiteni kávéillat lengedez az utcákon.

A kávé állítólag a törökök hozták be a Balkánra és Európába, Bécsen keresztül. Így lett turska kafa (török kávé). Bár a törökök ezt egyáltalán nem isszák, inkább teáznak, de ha mégis kávéra fanyalodnak, akkor sokkal hígabb, édesebb lötytyöt fogyasztanak. A bosnyák kávé (de nevezik szerbnek, sőt hazainak is) egészen más. Erős, sűrű. Egy deci forróvízbe egy kávéskanál őrölt kávévet tesznek, réz dzsezzében szép lassan felforrallják, abban is hozzák ki az asztalhoz. Mellette a tálcán a kis kávécsésze, a csésze mellett ratluk és kockacukor. Egy pohár víz is jár hozzá. A kávé lassan iszogatják. Nem hörpintik fel egyszerre. Akinek nincs rá ideje, hozzá se fogjon. Régen az asszonyok még jósoltak is a zaccból. A csészét lefordították a tányérra. A lecsurgó kávécsépek és a zacc mindenféle foltot rajzoltak a csésze oldalára, aljára, amiből, mint valami Rorschach-tesztből, próbálták kiolvasni a jövőt, a szerelmet, egészséget, gazdagságot. Ma már nem látni ilyent. A horoszkópok átvették ezt a szerepet.

Valamikor a Balkánon házilag pörkölték és frissen darálták a kávészemeket.

3.

A balkáni étek közül külön szócikket érdemel a csevapcsicsa, azaz a csevap. Szerbül: ćevapi, ćevapčići. Macedónul: кебапчиња – ћебапчиња, кебап – ћебап). Elnevezése eredetileg a perzsa nyelvből származik. Sült húsrá használták a ki-

fejezést. A csevap a középkorban, a török hódítások után terjedt el a balkáni népek körében. Bulgáriában (kebab) és Romániában (mititei, mics) is ismerik.

A csevapcsicsa, vagy egyszerűbben mondva, a csevap, darált húsból készül, amit sóval és borssal fűszereznek, majd összegyúrnak, végül kis rudakba formálnak és grilleznek. Leggyakrabban vegyesen marhahúsból (70%) és birkahúsból (30%) készítik. A Balkán minden részén főételnek számít, különösen a volt Jugoszlávia utódállamaiban, amelyek török fennhatóság alatt voltak évszázadokig. A húsfajták helyenként változnak, gyakran az adott területen uralkodó vallástól (pravoszláv, mohamedán) függően. Például a Bosznia-Hercegovinai Szövetségben, ahol a lakosság többsége iszlám vallású, a csevapot csak marha- és bárányhúsból sütik. A macedón csevap viszont marha- és sertéshús keverékeként készül. Macedóniában a leghíresebb fajták a Szkopje és Bitola környékiek. Szerbiában az „igazi csevap” háromféle hús (sertés-, marha- és birka-) keverékéből készül. Azt a vendéglőt, ahol csevapcsicsát készítenek, cévabdžinicának hívják.

A csevapcsicsa errefelé körülbelül 5 cm hosszú. Egy porció csevap általában tíz darab rudacskából áll. Legnagyobb hagyománya a dél-szerbiai Leskovacon van, amely egyébként a rostélyon sült specialitásairól ismert, bár a Novi Pazar-iak is messze földön ismertek (ők muzulmánok).

Leskovacon a csevapot csevapcsityinek hívják, ami kicsinyítő szava a csevapi szónak.

A csevap általában nem gyorsétteremi étel. Leggyakrabban tányéron, többnyire hagymával és ajvárral fogyasztják.

A 20. századig nem használtak húsdaráló gépeket, ezért éles késsel egy tuskón vágták apróra. Állítólag még mindig ez a legjobb módja a darabolásnak, mert a hús lédúsabb marad, és nem ég meg. Amikor a masszát sóval, borssal összekeverjük, apró rudacskákba gyúrva, grillrácsra helyezve megsütjük. Ha nagyon autentikusak akarunk lenni, akkor bükk- vagy tölgyfaszenet használunk.

A szerbiai „igazi csevap” receptje:

Csak három fő összetevő kell hozzá: hús, só, bors. A hús általában marha, disznó és birka keveréke. A hús legyen kicsit zsírosabb, semmi esetre se bélszín vagy szűzpecsenye. Érdemes kétszer ledarálni, hogy minél finomabb és puhább legyen.

Tehetünk hozzá egészen kevés, csipetnyi szódabikarbónát, ami megpuhítja a húst. A sózott és borsozott húskeveréket hagyjuk egy éjszakát állni a hűtőszekrényben.

A csevap akkor az igazi, ha roston (parázsló faszénen) sül! Serpenyőt és olajat ne használjunk!

Nagyon fontos: a csevapban nincs hagyma! A hagymás változatát pljeskavicának hívják, az a húspogácsa, „balkáni hamburger”.

A csevap mellé köretként – amint már említettem – egy nagy fej apróra vágott vöröshagymát és ajvárt szoktak fogyasztani.

4.

Tiranán áthaladva láttam egy furcsa cégtáblát: Burektorium.

A szaglási élmények lexikonában, amit magamban hordozok, a burekózónak sajátos illata van. Tízéves koromban a topolyai Kálvária-dombra költöttünk, egy burekozó közelébe, azóta imádom ezt a sült tésztát. Nem meszse a város központjától, kicsit srégen a Patócs-házzal szemben, 1965-ben

nyílt meg a macedón származású Kalevszki család burekozója. Még mindig ők készítik a legjobb hagyományos burekot a Bácskában. Időközben a Kálvária-dombra vezető utcából a topolyai Fő utcára költöztek. Az üzlethelyiség ajtaján a következő kiírás fogadja a látogatókat: Više od pola veka tradicije (Több mint fél évszázados hagyomány) – Kalevski Buregdžinica 1965.

A balkáni ételek közül a burek is külön szócikket érdemel.

A törökök, miután 1389-ben a Rigómezőn (Koszovó) sorsdöntő vereséget mértek a szerb és a velük szövetséges csapatokra, ötszáz esztendeig uralták a Balkánt, úgyhogy sok mindent tőlük vettek át az itteni leigázott népek.

A burek török eredetű szó, de a török burekoknak semmi köze a balkáni népek, a bosnyákok, macedónok, az albánok vagy a szerbek burekjához.

A balkániak nem vették át a török burekot – az egy másik étel –, hanem valami sajátot alkottak, hozzáadták a saját élettapasztalataikat.

Az igazi burekot egy harminccentis átmérőjű kerek tepsiben sütik.

Kétféle van: a hajtogatott és a spirál. A kör alakú hajtogatott tészta inkább az albánok és a szlávok körében népszerű, a spirál alakú Boszniához köthető.

A szarajevói bosnyákok szerint a spirál a tökéletes forma, amely a kör alakú tepsi geometriai középpontjából indul, és körkörösén tölti ki a teret a tepsi széléig. Egy kör, második kör, harmadik kör, és egyre nagyobbak lesznek a körök. Ilyen az emberi élet is, mint egy spirál, a középpontból indul, és aztán egyre nagyobb, tágabb körökben folytatódik. Olyan, mint a samsāra (szanszkrit/páli szó, jelentése „világ”), ami az újjászületés és „minden élet, anyag, létezés ciklikusságának” fogalma is, amely a legtöbb indiai vallás alapvető lényege. A samsāra a halál és az újjászületés körforgása.

A burek tésztájának elkészítéséhez szükség van fél kiló búzalisztre, amelyhez vizet, sót és olajat adunk. Tésztát gyúrunk belőle, három részre osztjuk, majd egy-két óráig állni hagyjuk. A kupacokat egy nagy asztalon olaj hozzáadásával – sajátos koreográfiával – vékonyra húzzuk, mint a rétestésztát. A kanonikus koreográfiát az emberi test és a kéz összehangolt mozgása jelenti, amely majdnem olyan jellegzetes, mint a balettozók és a samurájok harci mozdulatai.

Különbéle burekok voltak és vannak, kezdetben az igazi burek hússal készült, majd kifejlődött a sós-túrós és a krumplis változat. És ezzel a klasszikus burekrepertoár többnyire véget is ér. Ma már van almás, meggyes, spenótos, mángoldos, sonkás, pizzás, kecsapos és ki tudja még, milyen töltelékes. Mindig voltak és lesznek újraértelmezések, különbségek, de ezek inkább piték és rétesek.

A burek alapformája a 30 cm-es kör, amelyet négy felé vágnak. A legtöbb európai embernek a burek egy balkáni gyorskaja, amit minden balkáni pékségben lehet kapni. Mellé joghurtot isznak. Egy adag „olajban tocsogó” húsos vagy sós túrós burek elfogyasztása után biztos nem leszünk egyhamar éhesek!

Nekem a burekozó nem gyorsétterem, nem egy divatos fast food. Számomra a burekevés szertartás, megfontolt, lassú és komoly étkezés.

A burek egybeforrt a Balkánnal, a szülőfölddel. A bureknak saját története és élettapasztalata van. Amint mondtam: a kör alakú, illetve spirálba tekert burek az emberi élet jelképe. Örök visszatérés a gyökerekhez, az élet forrásához, ahogy Sziveri János barátom mondaná: a forrásvizek barbárságához.

A nagyvilágba szakadt balkáni emberek számára a burek hiánya – örök vágyakozássá minősül.

5.

Végül szólni kell a bozáról is, ami szintén hozzátartozik a balkáni cukrászdák alapkinálatához. Nagy, átlátszó tartályban ott bugyog a pultokon.

A boza kölesből erjesztett, csekély alkoholtartalmú, savanykás ital; malátázás nélkül készült, világos színű sörféle. Népszerű ital Kazahsztánban, Törökországban, Kirgizisztánban, Albániában, Bulgáriában, Macedóniában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában; Románia, Szerbia és Ukrajna egyes részein, valamint Lengyelországban és Litvániában.

Albániában kukorica és búza, Törökországban erjesztett búza, Bulgáriában és Romániában erjesztett búza vagy köles felhasználásával készül.

Különböző változatai léteznek, a legismertebb a bolgár, az albán és a török boza.

A szakirodalom szerint bozát a közép-ázsiai törökök készítették elsőként a 10. században, majd innen terjed tovább a Kaukázusra és a Balkánra. Fénykorát az Oszmán Birodalomban élte, amikor a boza készítése minden városban a fontos tevékenységek közé tartozott. A 16. századig mindenhol szabadon ihatták, de az ópium felhasználásával készített tatár boza miatt II. Szelim oszmán szultán betiltotta fogyasztását. Ő írta le először a bozának egy, az albánok által készített, alkoholmentes, édes változatát.

A 17. században IV. Mehmed oszmán szultán betiltotta az alkoholos italok, beleértve a boza fogyasztását is, és bezáratta a bozát árusító boltokat. A 17. századi török utazó, Evlija Cselebi írja, hogy a bozát ekkor széles körökben fogyasztották, Isztambulban mintegy 300 bozát árusító üzlet volt, mely több száz embert foglalkoztatott. A legtöbbit a janicsárok fogyasztották belőle. Mivel a boza alkoholtartalma elenyésző, normál mennyiségben fogyasztva nem okoz részegséget. Így fogyasztását tolerálták, mint a katonákat melegítő és erősítő italt. Ahogy Evlija Cselebi is megfigyelte, számos bozakészítő volt a hadseregben.

A 19. században az oszmán vezetés az édes és alkoholmentes albán bozát részesítette előnyben, amely emiatt egyre népszerűbbé vált. A savanyú és alkoholos örmény változat pedig kiment a divatból. 1876-ban a két fivér, Hacı Ibrahim és Hacı Sadık Isztambul Vefa nevű negyedében – közel a szórakozóhelyek akkori központjához – alapították meg bozát árusító üzletüket, a Vefa Bozacısıt. Sűrű és fanyar ízű bozájuk hamar népszerűsége tette szert az egész városban. Ma ez az egyetlen üzlet, amelyik megszakítás nélkül működik a 19. század óta. Vezetői Hacı Sadık és Hacı Ibrahim ük-ük-unokái.

Albániában bármely cukrászdában kapható. A leghíresebb albán boza márkanév a Shyqyri Pacara által előállított és árusított Pacara Boza, Tirana városából. Az alapanyagok leggyakrabban kukorica- vagy búzaliszt, jellegzetes édes és savanyú íze van.

A legismertebb bozát árusító üzlet Macedóniában az Apche nevű, Szkopjében. Az üzletet 1934-ben Isman Kadri alapította. Az emberek Apche-nek (pirulának) nevezték, mert bozája minden betegségre gyógyír volt. Még néhány bozát árusító hely Szkopjében: Palma és Šeherezada.

A bozáról azt tartja a népi hiedelem, hogy megduzzasztja, gömbölyűbbé teszi a női melleket. Kismamáknál elősegíti az anyatej képződését.

IX. FEJEZET

SKUPI, ÜSZKÜB, SZKOPJE

1.

Egyik realitásból zuhanunk a másikba.
Errefelé folyton reng a föld.

Szkopje a földrengések városa. Nevét a dardán törzs lakta egykori településről, Skupiról kapta. A dardánokról a krónikák annyit jegyeztek fel, hogy szerették a zenét, és nem szerettek tisztálkodni. Úgy tartják, a dardánok életük során háromszor voltak tiszták: amikor megszülettek, amikor megnősültek, és amikor meghaltak. Poénos, de ugyan hány olyan törzs volt a világon, amelynek tagjai örömeiket lelték a fürdésben? Na, ugye? Egyébként is, az utódok bepótolták az elmaradt tisztálkodást a török fürdőkhöz, amiből igencsak sok épült errefelé egykoron. Ami meg a macedónok zene iránti rajongását illeti, van benne valami, mert ma is lépten-nyomon kolotáncosokba ütközünk. Könnyen táncra perdülnek, ha ünnepelnek valamit, bármit. Előkerül a furulya, megszólal a dob, és máris összekapaszkodnak, csoszszannak a lábak, lebeg a kendő a kolo vezetője kezében. Végül az egész vad kurjongatásba torkollik, vélhetően évszázadok óta ugyanúgy.

Skupit már 518-ban romba döntötte egy földrengés. Iustinianus bizánci császár idejében újul meg. Szláv telepések nevezték el Szkopjénak. Bizánc összeomlása után, 1392-ben foglalták el a törökök, ötszázhusz esztendeig, 1912-ig török kézen volt. Akkoriban Üszkübnak hívták. Új lakók jöttek, dzsámik, fürdők, hánok épültek, kutakat fúrtak, és a čaršijában sokféle iparos és kereskedő telepedett le: borbélyok, szabók, papucskészítők, ékszerészek, rézművesek. Korabeli leírások szerint az üzletek előtt, cserepekben sok különleges virág illatozott. A 20. század legelején a macedónok a törökök ellen vívtak felszabadító háborút, majd két világháború következett. A megszerzett szabadság fényében modernizálódott a város, de 1963. július 23-án 5 óra 17 perckor 6,1-es (a Richter-skála szerint) fokozatú földrengés következtében a város több tízezer épülete romba dőlt, szinte minden téglából és agyagból készült építmény, a keleties házak és a cigányputrik is.

Összeroskadtt a központi pályaudvar monumentális épülete, melynek órája abban pillanatban (5:17) állt meg, amikor a földrengés megrázta az épület betonlapjait. Áldozatok ezreiről tudnak.

Errefelé folyton reng a föld.

A macedón–albán határon lévő Debár is összedőlt 1967 novemberében. A Richter-skála szerint 6,7 erősségű földrengés epicentruma délebbre, Sztruga felé volt.

Szkopjében, miután elhelyezkedünk a Hostel 22-ben, városnéző sétára indulunk. Zorán Ivanovszki, a szkopjei egyetem professzora, villamosmérnök, informatikus kalauzol bennünket. Megmutatja a belváros és a bazár látványosságait. Végig az az érzésem, mintha a földrengések nyomán valami titokzatos föld alatti erők és ritmusok mentén újult volna meg a város.

Zorán Korbély Barnabás ismerőse és barátja, megismerkedésük nem mindennapi történet. Barna már 1998-ban az ELTE geográfus hallgatójaként is vonzódott a Balkánhoz. Elhatározta, hogy 1998 nyarát Macedóniában tölti. Ezért e-mailt írt, ismeretlenül, a szkopjei egyetem minden tanárának, akinek

volt e-mail címe. Arra kérte a professzorokat, hogy segítsenek neki a helyi közlekedési viszonyokat illetően, szállást találni stb. Kedves válaszokat kapott, de a legkedvesebb levelet Zorán írta, akit felvillanyozott Barna érdeklődése – a függetlenségét és szabadságát pár évvel azelőtt megszerző – Macedónia (Jugoszlávia egyik utódállama) iránt. Barna négytagú csapatot szervezett, és elindultak vonattal Szkopjéba. Szabadkán aztán vesztére – egymás után – megevett három húsos burekot, amitől olyan hasmenést kapott, hogy Szkopjéig ki se jött a vonat mosdójából.

A szkopjei vasútállomáson Zorán várta őket, segített nekik eligazodni és megismerni az idegen ország szokásait. Két-három napig vendégül is látta őket a macedón fővárosban. Elmondta nekik, hova, merre menjenek: nézzék meg a Radika folyó völgyében lévő Szveti Jovan Bigorski-kolostort, menjenek el az Ohridi-tóhoz és Bitolába stb.

A Macedóniába eltöltött napok után Barnabás – viszonzásul – meghívta Zoránt és barátját, Cvetankát 1999 nyarán Veszprémbe. Épp akkor, augusztusban volt Közép-Európa felett teljes napfogyatkozás, amit a Csobánc tetejéről néztek végig.

Szép kerek történet, de hogy még szebb legyen, ezért Zorán – húsz év után – 2018. április 30-án elhozta Barnabásnak a nemzetközi újságíró igazolványát, amit Barna 1998-ban Szkopjében neki ajándékozott.

2.

Zorán mutatja a várost. Elemében van, meséli, hogyan tüntetett a többezres fős tömeg a fallal körbekerített csicsás kormánypalota előtt. Szakavatott vezetővel jó várost nézni.

A Vardar folyó a félmillió lakosú Szkopjét jobb és bal partra osztja. A város középpontja a folyót átívelő öreg kőhíd, amely a 15. században épült, és túlélte minden tűzvészt, földrengést. A višegrad híd hasonmása. Két világot köt össze: a 1963-as földrengés után épült modern belvárost és a bal parton elterülő régi török városrészt. A hidat elhagyva a čaršija, a török bazár felé vesszük az irányt, amelynek kezdetén egy sokkupolás, masszív épület áll: a Daud pašin amam (Daud pasa fürdője). A pasa ruméliai nagyvezér volt, és a 15. század végén építette ezt a hatalmas fürdőépületet háreme részére. Az épület méretei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a pasa jócskán túllépte a *Korán*ban előírt négyfeleséges felső határt.

A fürdő mellett a gyalogosok részére egy felüljáró éktelenkedik, amely alatt a Goce Delcev sugárút négysávos autópályájának forgalma zajlik. A felüljárón áthaladva eljutunk a zezugos utcácskákból álló bazárhoz. A városrész mindmáig régi piaci funkcióját is betölti, nem csupán idegenforgalmi látványosság. A bazár kis üzleteiben szorgos iparosok, kézművesek dolgoznak, ha éppen nincs vevő. Amint vevőt látnak, leteszik a szerszámot, és átvedlenek vérbeli balkáni kereskedővé, akitől egykönnyen nem szabadul meg az ember. Venni kell legalább egy szőttest vagy bőrsarut.

Aki megéhezik, megszomjazik, olcsó kis vendéglők, kávézók, pékségek és cukrászdák egész sorából válogathat. Cipőtisztító kamaszok és fátyolos albán nők színesítik az utcaképet. Önfeledten sodródtunk a forgataggal, majd leülünk a Harem nevű vendéglő teraszán. Hatalmas korsóból jóféle sört iszunk, dumálgatunk, iszogatunk és bámuljuk a szkopjei bazár élénk világát.

– Mintha a szarajevói Baščaršiján ülnénk – jegyzi meg Kovács Endre barátom, akinek nagyapja, Emin Jusuf a 19. század végén a koszovói Ipegről (Pec) települt át Budapestre. Ezért szinte genetikailag kötődik a balkáni tájhoz.

Bólogatok, hümmögök, és közben sört kortyolgotok. Endre valami miatt citromos limonádét kért.

– Kár, hogy nincs boza – jegyzem meg –, meg kellene kóstolnod ezt a balkáni specialitást. Zorán tud is néhány olyan cukrászdát, ahol még készítenek bozát.

– Na, akkor oda el kell mennünk!

Zorán mindjárt elmondja, hogy a boza savanykás ital, egyfajta sörféle, rendkívül egyszerű a receptje: nem kell hozzá más, mint pirított búzaliszt, víz, élesztő. De készülhet kölesből és kukoricából is.

Felkerekedünk, és elindulunk a bazár zezugos utcáin. Az Isztambul cukrászda előtt hatalmas török zászló leng, a kirakatában pedig Erdogan török elnök fényképe. Bemegyünk, és valóban van bozájuk.

Gégé lefotózza a cukrászda kirakatát, ahol azt írja:

Turska

Baklava

Angela Merkel

Turska boza od proso = Török boza kölesből.

Érdekes kollázs, egy kis politika plusz gasztronómia lazán összehordva.

Zorán figyelmeztet bennünket, hogy sörre nem igazán jó bozát inni, ezért azt a néhány palackot, amit megvettünk, eltesszük az útra.

Közben látom, hogy a kis cukrászda pultján már modern kávéfőzőgép tornyosul. Úgy látszik, a dzsezvában, speciális kis rézedényben főzött zaccos török kávé itt is kimegy divatból, inkább eszpresszót fogyasztanak a betérő vendégek.

A bazár mellett található II. Murád szultán dzsámija, amely előtt egy masszív óratorony áll, amit a 16. században építettek a törökök. A toronyban lévő órát állítólag hadizsákmányként hozták Szigetvárról. Messze hangzó, csengő-bongó ütéseiről elragadtatással írnak az útikönyvekben.

Szkopje Teréz anya szülővárosa is. Talán nem véletlen, hogy a város feletti hegycsúcson egy hatalmas kivilágított feszület magaslik. Zorán úgy tudja: ez a legnagyobb kereszt egész Európában.

3.

Az 1963-as földrengés után új városközpontot alakítottak ki, és a város szerkezetét is modernizálták. A korszerű, új betonnegyedeket, lakótömböket széles sugárutak kötik össze. Gépies urbanisztikus rend uralkodik, ahogyan a világvárosokban.

Talán a földrengés utáni kicsit steril városkép ellensúlyozására a mai Szkopje építői stílusosan szólva mintha átestek volna a ló túloldalára. A görög heroikus alkotásokat utánzó hatalmas aranyszobrokat állítottak fel a központban. A Macedónia téren Nagy Sándor, Arisztotelész tanítványa, a világhódító hadvezér hatalmas lovas szobra áll, aki világhódító útja során egészen Indiáig eljutott. Nem messze tőle ott van Teréz anya szobra, a Vardar másik partján pedig II. Macedóniai Fülöp és négy szent ember: Cirill és Metód, valamint Kliment és Naum, mellettük egy márvány szökőkút, alatta pedig meztelen keblű anyák szobrai. De vannak szobor lovak és szobor oroszlánok is bőven. Az egy négyzetméterre jutó gigantikus szobrokat tekintve Szkopje biztos világrekorder. Mintha a macedón történelem összes alakja szobrot kapott volna itt. Aki nem fért a főutcára, az bekerült a mellékutcákba.

Amíg a többiek elballagnak megszemlélni a modern városközpont még néhány látványosságát, addig Sanyival leülünk a szoptató anyák hatalmasra méretezett, minden arányon túlpuffadt szobra előtt, nézzük a főtér forgatagát és a tejtől duzzadó asszonyalakokat, ahogy hatalmas mellükkel csecsemőiket

táplálják. Lehet, hogy még Fellini is zavarba jönne ettől a látványtól, pedig nála aztán voltak robusztus nők a vásznon. Nem messze tőlünk egy fickó régi bakelitlemezeket árul, amikor megtudja, hogy magyarok vagyunk, elkurjantja magát: – Omega, Omega!

Ha nagyon szigorúak akarunk lenni, akkor napjaink Szkopjéja kapcsán elsősre az jut eszembe, hogy hivalkodó ízléstelenség. És még az is, hogy azerbajdzsán, türkménisztán, kirgizisztán, üzbegisztán, észak-korea. Kisbetűvel! Mert a legsötétebb diktatúrák. Korbély Barnabás a szkopjei városépítészeti vizuális sokkot követően a következőt írta ki Facebook-oldalára: „Intravénás városépítészeti giccsparádé Szkopje belvárosában: az előző kormányfő mentális zavarainak tárgyiasult emlékei...”

5.

Reggelit nem kapunk szálláshelyünkön, és Sanyi rakiját is megitták a vendégek, amit otthagytak az ebédlőasztalon. Úgyhogy üres gyomorral és kávé nélkül indulunk haza 2018. május 1-én, kedden a szkopjei betonrengetegből. A kisbusz ablakából látom, hogy a széles sugárutakon pirosra festett londoni emeletes buszok szállítják a helyieket. Ez is furcsán fest kicsit, pláne éhgyomorral.

Hosszú az út hazáig. Szkopje, Kumanovó, macedón–szerb határ. A távolban meg-megcsillannak a Sár-hegyvonulat csúcsai. Mondom is Endrének: – Ott van Koszovó-Metohija a hegyvonulat mögött, amit régen Rigómezőnek hívtak. Jugoszlávia egyetlen országrésze, ahol soha nem jártam.

Mutatom neki a bal kanyarokban felállított út menti táblákra kiírt városneveket (Gnjilane, Uroševac, Priština, Đakovica, Prizren), arrafelé visz az út Koszovóra, amelynek egyik völgyében található Peć, az ősi Ipeg. De arra most nem megyünk, lejárt az időnk, meg egyébként is sok arra a békétlenség folyamatosan, nemrég lőttek agyon egy politikust. Pećről érdemes tudni, azonkívül, hogy Endre ősei onnan származnak, hogy valójában egy ősi szerb város, amit a törökök Ipegnek neveztek el. A középkorban, 1689-ben a törökök ellen harcoló osztrák császári csapatok a győzelem ellenére visszavonultak a Balkánról, ezt látva Arsenije Čarnojević szerb pátriárka a peći templom előtt gyűlésre hívta a szerbeket, akik a török megtorlástól félve felkerekedtek. Elhagyták örökre az ősi szerb földet, hogy egy biztonságosabb, keresztény országban, Magyarországon keressenek menedéket. Ekkor kezdődött a szerb népvándorlás a Duna mentére: Ráckeve, Buda, Pomáz, Csobánka, Szentendre. Miután kiürültek a koszovói szerb városok, török és albán lakosok népesítették be őket.

Innen a máig húzódó szerb–albán konfliktus: az egykori szerb „őshazában” a maroknyi (pár ezer) szerb ellenében közel kétmillió albán él; persze az ő életük se leányálom, a családfenntartó albán férfiak többsége már a jugoszláv időkben elment Nyugat-Európába vendégmunkásnak.

A konfliktusok évszázadok óta folyamatosak errefelé, nem véletlen, hogy Endre nagyapja, Emin Jusuf, aki Ipegen született, a 19. században felkerekedett, és a békésebb élet reményében Magyarországra vándorolt.

Vranjétől Veszprémig „autópályán” rohan velünk a kisbusz. Május elseje van, munkaszüneti nap. Boldog fecsegés és iszogatás, közben bámuljuk a szerb tájat. Néha gyomorkorgás hallatszik. Elégé megéheztünk.

6.

Sebességváltó nélkül rohan velünk a Volkswagen.

Valahol Leskovac előtt vagy után, az autópálya mellett megállunk, és egy benzinkútnál húsos burekot veszünk, de csak egy-egy adagot. Gyula és Sándor pedig sült báránybordát rendel.

Gyula többször is emlegette a vendéglők előtt „parázon forgó bárányokat”, hogy milyen jó lenne... De nem volt alkalom. Túl rohanós volt a tempó, ahogy Barna hangoztatta többször is.

A lakoma után elnehezülve folytatjuk utunkat Niš, Beograd (Belgrád), Novi Sad (Újvidék), Topolya és a magyar határ felé.

Közben Sándor vetélkedésre hívja Endrét, pop- és rockdalcímeket mond, hogy találja ki az előadó nevét. Endre is mond dalcímeket, de kicsit egyoldalú a küzdelem. Sándor simán diadalmaskodik, annak ellenére, hogy próbálok sügni Endre barátomnak. Néhány dalcímet én is közbeszúrok, például a *Yummy, Yummy*. Egy dal 1968-ból. Sándor esküdözik, hogy a *Yummy, Yummy* az 1910 Fruitgum Company zeneszáma. Mondom neki, Ohio Express. De csak erőlteti.

– Na, akkor fogadjunk. Mi a legértékesebb tárgyad a kisbuszban?

– A bőrkabát.

– Akkor legyen az a tét.

– És neked?

– Nekem bármi lehet, amit akarsz, úgyis én fogom megnyerni! Gyulát kérjük fel döntőbírónak, az ő mobil wifije folyamatosan működik.

Nekem van igazam: a *Yummy Yummy* eredetileg az Ohio Express adta elő. A dal szerzői: Arthur Resnick és Joey Levine. Az amerikai bubblegum stílus egyik legnagyobb slágere. Könnyed, felhőtlen szórakozás. A gyerekek rágógumit rágszálva hallgatták az amerikai strandokon vagy a vidámparkokban. A hatvanas években működtek az úgynevezett jukeboxok (zenegépek), melyekbe be kellett dobni az aprópénzt, kiválasztani a megfelelő dalt, és már forogott is a bakelit kislemez.

Tizenöt év alatt (1975–1991) legalább félszázszor lejátszottam az Ohio Express örökzöld slágerét a zenei műsoraimban (*Zenedoboz, Hangverem, Maximum Rock And Roll, Zenei kaland*) az Újvidéki Rádióban. *Yummy, Yummy* – boldog békeidők! És van az ikertestvére: a *Chewy, Chewy*.

Úgyhogy hazafelé Sanyitól elnyertem a bőrkabátját. De mivel nem tartottam rá igényt, ezért azt mondtam neki: nyugodtan megtarthatja, használja, majd fizet utána bérleti díjat.

7.

Abej dojde donke. Napokig bujkált bennem a Balkánnak ez a csodás vad dallama. Egy macedón népdal, melyet feldolgozott – mint már említettem – a népszerű macedón jazzrock banda, a *Leb i sol* (Kenyér és só) is.

Balkáni időutazás: esztendő, évtizedek suhannak, mint a fellegek. Közben szól a *Leb i sol*. A szélvédőn szétkenődött bogarak. Nano csillámlik, fénylünk a napsütésben.

Utazni, utazni, annak reményében, hogy egyszer hátha megérkezünk valahova.

És akkor véget ér a road movie. Endre barátomnak örökre. Nem gondoltam volna, hogy két évvel később az alsóörsi temetőben búcsúzunk tőle.*

Sajnálom, hogy már soha többé utazunk együtt Endrével.

Ennyi volt.

Az élet egy csoda. Nem mondom tovább.
A zónában csöndtől csöndig visz az út.

•

A csapat tagjai voltak:

Kovács Endre (1947–2019) fotóművész. Budapesten született és élt, majd az 1970-es években Svájcba (Lausanne) emigrált, ahonnan 1993-ban tért vissza. Alsóörsön élt és alkotott.

Porga Gyula (1968, Enying) magyar politikus, 2010 óta Veszprém Megyei Jogú Város polgármestere. Előtte 2006-tól alpolgármester volt.

Korbély Barnabás (1967, Veszprém) geográfus, 2003-tól a Balaton-felvidéki Nemzeti Park Igazgatóság munkatársa, a Bakony–Balaton UNESCO Geoparkot koordináló csoport vezetője.

Gáspár Gábor (1963, Ajka) fotóriporter, színház- és táncfotográfus.

Molnár Sándor (1953, Veszprém) a veszprémi Utas és holdvilág antikvárium tulajdonosa.

Fenyvesi Ottó (1954, Gunaras) vajdasági származású magyar költő, író. Újvidéken élt és dolgozott 1991-ig, majd Veszprémben telepedett le. 2015 óta Lovason él. József Attila-díjas.

A szkopjei Harem söröző teraszán (Fotó: Kovács Endre)

JEGYZET

* Tisztelt gyülekezet! Kedves barátok, ismerősök! Az élet legyőzi a halált. A szerelem legyőzi a halált. Ebben reménykedtem. Holott valahol mélyen tudom, az életünk egy röpké pillanat.

Igazi dráma, hogy az Úr éppen akkor szólította el Endrét, amikor újra élni akart, amikor felesége, Judit 2016-os halála miatti mély megrázkódtatás után újra aktívan dolgozni kezdett, megint tele volt tervekkel. Könyvet akart készíteni az alsóörsi vitorlázásról, amihez saját élmény is fűzte, hiszen örökös tagként egy hajóban „vitorlázott” az alsóörsi győztes csapattal, Bardóczy Miklós doktorral, Both Gáborral és másokkal a Nemzeti Regattán. De már nem lesz könyv, elmaradnak az utazások is, nem jutunk már soha el Ipegre (Peć, Koszovó), pedig 2018-ban közel jártunk hozzá a boszniai hegyek között. Legalább tíz éve ígértük magunknak, hogy megtesszük ezt az utat a Rigómezőre, a Ko-

vács család bölcsőjéhez, hiszen az apai nagyapa, Emin Juszuf onnan származott. Gondolatban sokat utaztunk együtt, és néha valóságosan is. Oda-vissza ismertük Endre történeteit Lausanne-ból Párizsba, Düsseldorfba, Budapestről Zürichbe, Alsóörsről Berlinbe, Szarajevóba, Macedóniába. Endre barátom tele volt tervekkel, nem akart meghalni, de az utolsó gyötrelmes napokban már kérte Karolát, engedje el. Érezte, neki már csak egy utazás maradt, az utolsó, a lélek utazása Kharón ladikján. Fél év alatt végzett vele a hálós kór.

Kovács Endre 1947-ben született Budapesten. Az Apácai Csere János Gimnáziumban érettségizett 1966-ban, majd úgy döntött, hogy fotós lesz. Fényképészeti tanulmányokat folytatott, Petrás István tanítványa volt, a műtárgyfotózás területére szakosodott. A Magyar Nemzeti Galéria, valamint művészeti folyóiratok, könyvkiadók munkatársaként dolgozott. 1966 és 1974 között a magyar avantgárd mozgalom aktív résztvevője, a Kassák Színház (a későbbi Squat Theatre) munkatársa, fotósa volt. Munkáival különböző pályázatokon, valamint hazai és külföldi kiállításokon vett részt. 1974-ben feleségével, Kovács Judittal Svájcba emigrált, és Lausanne-ban telepedett le. Felvételt nyert a Genfi Képzőművészet Főiskolára, ahol 1980-ban diplomázott audiovizuális filmvideó szakon. Kisfilmeket készített, rendező- és operatőrasszisztensként dolgozott Svájcban és Franciaországban. Fotós tevékenysége továbbra is a műtárgyfotózás és az egyéni képalakítás között váltakozott; múzeumok, galériák és könyvkiadók munkatársa, egyedi alkotásait kollektív és önálló kiállításokon mutatta be. Feleségével, Judittal 1993-ban hazatértek Magyarországra, és a Balaton mellett, Alsóörsön telepedtek le. 2004-ben Budapesten a Ludwig Múzeumban önálló kiállítás keretében több mint száz művét mutatták be. A Duna Televízió portréfilmet készített róla. A Veszprémi Művész Céh tagja és céhmestere volt. Kovács Endre minden jelentősebb munkája, képsorozata valamiképpen utazás és történetmesélés, aminek nagymestere volt, nemcsak fotóban, hanem szóban is, szavakkal talán kicsit vidámabban, poénokra felfűzve mesélt, de a fotói többnyire szikárak, lakonikus tömörségűek voltak. Valami nagy-nagy csend van rajtuk, sötét fákat látni a szürke égbolton. Mintha vigasz lett volna számára a művészet. Önmaga vigasztalására fotózott? Nem tudom, ez inkább csak megérzés. Minden érdekelt, mindent meg akart tapasztalni, mindenhová elmenni. Az alsóörsi háza, mely tulajdonképpen élete afféle tárgyasulása, tele van érdekes tárgyakkal, fényképekkel, festményekkel és természetesen könyvekkel.

Kovács Endre nagy idők részeseként tevőlegesen ott volt a magyar avantgárd művészet megszületésénél a '70-es évek elején Halász Péterék színházában (a Kassák Színházban), ami örökre meghatározta és nyitottá tette, bár valahol mélyen vallásosan konzervatív volt emberi tartásban és méltóságban, a másik ember és a világ tiszteletében. 1974 után, az emigrációban is dokumentálta a világhírnévre szert tett Squat Színház előadásait, amikor utolérte őket Párizsban, Amszterdamban, Avignonban, ezek a fotók *Feljegyzések időrend nélkül* című könyvében láthatók. A fiatal korában Budapesten készült, majd elfelejtett és a közelmúltban megtalált fekete-fehér képsorozatait pedig az *Ideiglenes amnézia* és a *Vízafogó* című albumban gyűjtötte össze. Amikor a rendszerváltás után hazatelepültek Svájcból Alsóörsre, a világlátott fotós nyitottságával fedezte fel és kezdte el fényképezni és kötetbe szerkeszteni az itteni értékeket, a falu múltját, a tájat, a vörös követ, de meg kell említeni az itt élő neves emberekről szóló kiadványt is; valamint emlékezetes albumot alkotva megmentette az enyészettől Szilágyi László veszprémi festőművész műtermének falfirkáit, festményeit, amiért nem lehetünk eléggé hálásak neki. Ahogy a Veszprémi Művész Céh vezetőjeként és a református egyházban végzett presbiteri munkájáért sem. Egy ideig ő gondozta Veszprém megye francia kapcsolatait, ami nem esett nehezére, hiszen Alsóörsön is a francia tévé csatornáját nézte, a magyaron kívül a francia kultúrában érezte magát otthon. Magára vállalta ezeket a közéleti szerepeket, pedig szíve szerint inkább befelé fordul, alkotó ember volt. Mi mást mondhatnék még? Természetesen személyes dolgokat is bőséggel: a veszprémi Múzsák Kertjét, amit közösen szerveztünk Endrével, a közös balkáni utazásunkat és kedvenc zenéinket: az Európa Kiadót, David Bowie-t és a Roxy Musicot, de most nem ennek van itt az ideje. Most búcsúzni kell. Búcsúzni kell, de biztos lehetsz benne, drága barátunk, hogy ahányszor kiülünk egy balatoni teraszra olaszrizlinggel a kezünkben, te is ott leszel velünk. Ott leszel velünk a Csere-hegyi kilátóban minden Szilveszter napján délben, és a te szemmeddel is fürkesszük majd a Balatont és a környező tájat, persze ameddig nekünk is megadatik, hogy felkapaszkodjunk a falu fölé, a Csere-hegy legtetéjére.

Endre, kedves barátom, nyugodj békében!

(Elhangzott az alsóörsi temetőben, 2020. október 16-án)